

© Központi Statisztikai Hivatal, 2014

ISBN 978-963-235-453-8

ISBN 978-963-235-454-5

A kézirat leadásának időpontja: 2014. július 4.

Készült a Szegedi főosztályon

Felelős kiadó:

Dr. Vukovich Gabriella elnök

Főosztályvezető:

Kocsis-Nagy Zsolt

Felelős szerkesztő:

Dr. Ráczi Attila Ph.D

Szerzők:

Bozsikné Vadai Anna, Csiszérné Palkó Rita, Kovács Andrea, Dr. Ráczi Attila,
Rittgasszer Imola, Rövid Irén, Dr. Takács Béláné

Lektor:

Dr. Óri Péter, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa

Fotók:

Hegyi Endre gyűjteménye, Kocsis-Nagy Zsolt, Dr. Májer János
és Dr. Ráczi Attila családjának fotói

**Köszönetet szeretnénk mondani Hegyi Endre hódmezővásárhelyi fotósunk,
aki I. világháborús gyűjteményének képeivel színesítette kiadványunkat.**

Tördelőszerkesztők:

Trybek Krisztina, Zombori Orsolya

Internet:

<http://www.ksh.hu>

Borítóterv:

Lounge Design Kft.

Nyomdai kivitelezés:

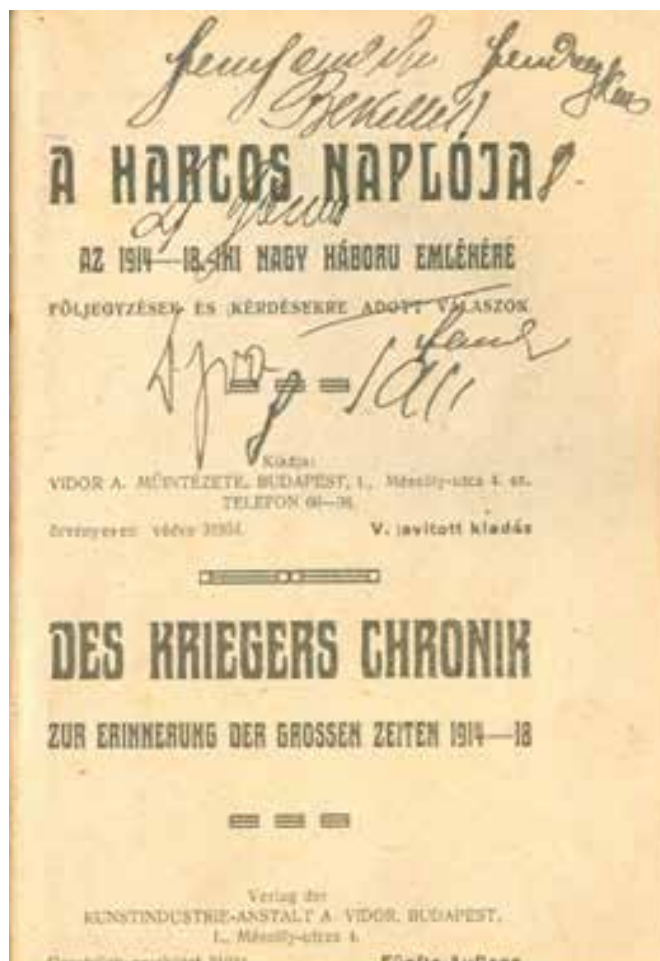
Xerox Magyarország Kft. – 2014.073

A címlapon: a szegedi Hősök kapuja freskórészlete, Aba-Novák Vilmos alkotása

A Nagy Háború

Útmutatás a „Harcos Naplója” felől.

„Vedd fontolóra, hogy a nagy időknek legkisebb emléke is rendkívül értékes lesz valamikor. És kivált temagadnak és a tiédnek drága lesz minden följegyzés ezen napokból, élményeidről, viselt dolgaidról. De ám feledő az ember elméje! Elmosna abból sokat az idő, a viszontagság, a kiállott sok szenvedés. Hogy veszendőbe ne menjenek élményeid és tapasztalatid, azért kell följegyezni az érdekesebb részeket. Könnyítésre szolgálnak a kérdések, miket a kis napló hasábjaira nyomattam. De ezeken felül is vannak a tisztán hagyott oldalak, miket legjobb belátás szerint kell felhasználni. Úgy tekintsd e kis könyvet, mint maradandó jó barátodat, kiből – meglásd – még csak később fog igazán sok örömed telleni. Ezért az egyért el ne hanyagold és még azért sem, mert a családodnak viszesz ebből majd haza gazdag kincsesbányát.”¹

A harcos naplója

Hegyi Endre gyűjteményéből

¹ A harcos naplója. Az 1914–18.-iki Nagy Háború emlékére. Vidor A. műintézete, Budapest, 7. o.

Tartalom

Bevezetés	9
A háborúk, válságok és diktatúrák áldozatainak emlékére	10
A háborúk természetrajza a statisztikai adatok tükrében	10
A történelmi Magyarország területi beosztása	12
Házasságkötések	15
Elhalasztott házasságkötések	16
A házasságkötések korcsoportonkénti jellemzői	20
Megszűnt házasságok	21
Születések	23
A háborús évek és a születések száma	24
Élveszületések száma nemenként	29
Születések a szülők korcsoportja szerint	31
Házasságon kívüli születések	31
Gyermekáldás a hadirokkantaknál	32
Halálozások	35
A halálozások számának alakulása	36
A halálozások területi megoszlása	37
A halálozások száma korcsoportonként és nemenként	39
A halálozások halálokok szerinti összetétele	41
Csecsemőhalálozás	43
A háború vérveszteségei	47
Magyarország vérvesztesége az I. világháborúban	48
A Trianon utáni Magyarország területének háborús embervesztesége	51
Népesség	55
A háború hatása a népességszámra	56
Természetes szaporodás/fogyás	56
Vándorlás a határokon át	59
A háború hatása a népességre	63
Összefoglalás	67
Felhasznált irodalom	69
Források	70
Megjegyzések	70
Jelmagyarázat	70
Módszertan	70

Bevezetés

„Az elnyomásra, a fosztogatásra és az elhagyatottságra van egy válaszunk: az élet. Se az özönvizek, se a járványok, se az éhínségek, se a természeti csapások, de még a századok végtelen sora óta tartó örök háborúk sem tudták csökkenteni az életnek a halállal szemben keményen kivívott előnyét.”

(Gabriel García Márquez

– fordította: Székács Vera és Gajdos Zsuzsanna)

Képeslap az I. világháború idejéből
Hegy Endre gyűjteményéből

A háborúk, válságok és diktatúrák áldozatainak emlékére

A 20. század a háborúk, válságok és diktatúrák egymást követő korszakaként írta be magát Európa történetébe. Ez az évszázad Magyarország számára is a megpróbáltatások sorozatát jelentette. A korszak történelmi eseményeinek lenyomata és hosszú távú hatásai jól nyomon követhetők a statisztikai adatok segítségével, ezért a Központi Statisztikai Hivatal jelen kötettel az I. világháború kitörésének 100. évfordulóján olyan sorozatot indít, amelynek célja annak bemutatása, hogy milyen súlyos és nehezen orvosolható társadalmi és demográfiai problémákat okozhatnak azok az események, amikor ember ember ellen támad, akár fegyverrel, akár más módszerrel.

Sorozatunk első kötetében az 1914–1918 között lezajlott I. világháború demográfiai hatásait elemezzük, a később megjelentetni tervezett tanulmányainkban pedig sorra vesszük a II. világháború, a trianoni békediktátum, a világgazdasági válságok, valamint a kommunista diktatúra statisztikai adatokkal leírható társadalmi, demográfiai, gazdasági hatásait.

Kiadványsorozatunkat ajánljuk mindazok megbecsülésére és emlékére, akik életüket veszítették, avagy szüleik, szeretteik, hitük, hazájuk vagy tulajdonuk elvesztése miatt megszenvedték a 20. század történelmi viharait. Ajánljuk továbbá azok emlékére, akik a háborúk, válságok és diktatúrák emberetlen körülményei, valamint az általuk okozott létbizonytalanság következtében meg sem születhettek.

**Gyémánt Kálmán, Kiskundorozsma
hősi halottja**

Dr. Rác Attila családi fotóarchívumából

A háborúk természetrajza a statisztikai adatok tükrében

Amikor háborús időszakok veszteséglistáinak statisztikája kerül szóba, elsősorban a harci cselekmények közben elesett, eltűnt, esetleg fogságba esett vagy megsebesült katonák, valamint a különböző hadműveletek által érintett területek civil áldozatai kerülnek előtérbe. A háborús időszakok közvetett hatásai, amelyek csak később, a háborús események után jelennek meg a népességszámban, annak összetételében, egészségi állapotában és egyéb jellemzőkben, sokszor kevesebb figyelmet kapnak. A katonai veszteségek statisztikai adatainak ismerete nélkülözhetetlen mind a hadvezetés, mind a politikai hatalom számára ahhoz, hogy egy fegyveres konfliktusból győztesen kerülhessen ki.

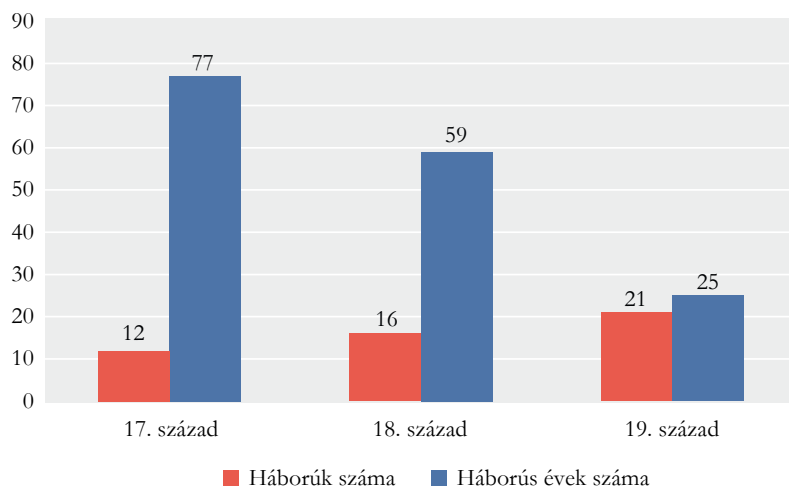
Egy 1916-ban megjelent tanulmánykötet² statisztikai adatok segítségével mutatja be, hogy Ausztria–Magyarország 1618–1913 között vívott háborúi és fegyveres konfliktusai miként alakultak, milyen változások figyelhetők meg a háborús időszakok hossza és a harci cselekmények jellemzőit illetően. A tanulmány által közölt statisztikából kiderül, hogy az elemzett 300 év alatt az Ausztria–Magyarország által viselt háborúk száma nőtt, a háborús éveké csökkent, a háborúk átlagos időtartama pedig 6 évről 1 évre mérséklődött. A háborúk számának növekedése, valamint az átlagos időtartam csökkenése együttesen több áldozatot követelt. A napóleoni háborúk után a fegyveres konfliktusok egyre véresebbé váltak.³

A háborús időszakok hossza ugyanúgy hatással van a hadműveletek során elszenvedett veszteségekre, mint a később érzékelhető demográfiai folyamatokra. A háborút viselő országokban a férfiak hadba vonulása folytán és a harci cselekmények időbeni elhúzódása miatt nagymértékben csökken a születések száma.

² Bodar, G.: *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary; France.* Oxford The Clarendon Press, London, Edinburgh, New York, Toronto, Melbourne and Bombay, 1916.

³ Bodar, G.: *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary; France.* Oxford The Clarendon Press, London, Edinburgh, New York, Toronto, Melbourne and Bombay, 1916.

1. ábra Az Ausztria–Magyarország által viselt háborúk és háborús évek száma

A „Nagy Háború” kitörésnek közvetlen oka az volt, hogy 1914. június 28-án az osztrák–magyar trónörökös-pár, Ferenc Ferdinánd és felesége Sarajevóban merénylet áldozata lett. Július 23-án a Monarchia nagykövete 10 pontból álló ultimátumot adott át a szerb kormánynak. Miután Szerbia a feltételeket az orosz támogatás tudatában visszautasította, július 28-án Ausztria–Magyarország hadat üzent Szerbiának. Még ugyanezen a napon Oroszország mozgósítási parancsot léptetett életbe Ausztria ellen. Augusztus 1-jén Németország hadat üzent Oroszországnak, majd Franciaországnak. Németország ezután megszállta Luxemburgot, és követelte Belgiumtól a német csapatok átengedését. Anglia erre hadat üzent Németországnak, majd ezt követte az Osztrák–Magyar Monarchia Oroszországnak küldött hadüzenete.

A háborúba egy erős, magabiztos, akkor még a világ politikai, gazdasági, kulturális folyamatait meghatározó, de belsőleg megosztott Európa kezdett bele, amelynek államai öt évvel később a Nagy Háború következtében lényegében elveszítették nagyhatalmi státusukat. „1914-ig Európa döntött minden egyes nagyhatalmi, a világ életét alapvetően befolyásoló kérdésben, a háború alatt, s azt követően azonban már Európáról döntöttek, maga a kontinens csak a nagyhatalmi játszmák színtere maradt, elveszítvén korábbi jogosítványait.”⁴

Az I. világháborúban részt vevő országok némelyikében a születésszám a normálisnak a felére esett vissza, ami azt jelenti, hogy a nagy háborúnak a tényleges embervesztése halottakban nem volt annyi, mint az elmaradt születések miatti veszteség.

Vajdas János, akinek a közös hadseregbe (K. u. K.) való bevonulása után nevét Weisling Jánosra kellett változtatnia

Kocsis-Nagy Zsolt családi fotóarchívumából

⁴ Balogh Gábor: Előszó – „Isten hozzád Európa”. In: Balogh Gábor (szerk.): Isten hozzád Európa, 1914–1918. Szent Vince Kollégium és Szakkollégium, Piliscsaba 2014. 7. o.

A történelmi Magyarország területi beosztása

A történelmi Magyarország területén levő vármegyék nagy száma miatt, Keleti Károly nyomán, a magyar statisztikai irodalom 1880-tól kezdve 8 országrészbe csoportosította a vármegyéket.⁵ Az egyes országrészek a következő vármegyéket és törvényhatósági joggal felruházott városokat (tjv.) tartalmazták:⁶

Duna jobb partja: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala (Pécs tjv., Székesfehérvár tjv., Győr tjv., Komárom tjv., Sopron tjv.)

Duna bal partja: Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc, Zólyom (Selmec- és Bélabánya tjv., Pozsony tjv.)

Duna–Tisza köze: Bács-Bodrog, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest–Pilis-Solt-Kiskun (Baja tjv., Szabadka tjv., Ujvidék tjv., Zombor tjv., Hódmezővásárhely tjv., Szeged tjv., Budapest székesfőváros, Kecskemét tjv.)

Tisza jobb partja: Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör és Kis-Hont, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén (Kassa tjv., Miskolc tjv.)

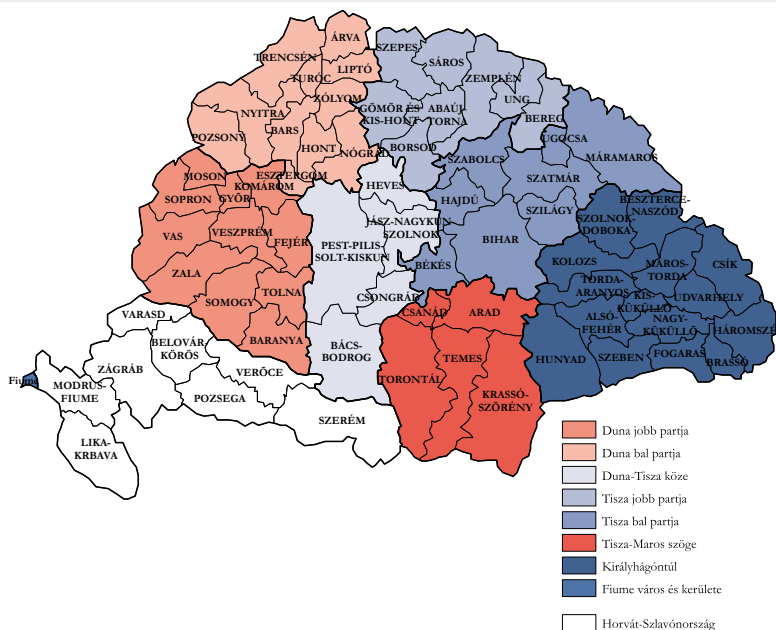
Tisza bal partja: Békés, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilág, Ugocsa (Nagyvárad tjv., Debrecen tjv., Szatmárnémeti tjv.)

Tisza–Maros szöge: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál (Arad tjv., Temesvár tjv., Versec tjv., Pancsova tjv.)

Királyhágóntúl: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely (Kolozsvár tjv., Marosvásárhely tjv.)

Fiume

2.1 ábra A történelmi Magyarország területi beosztása

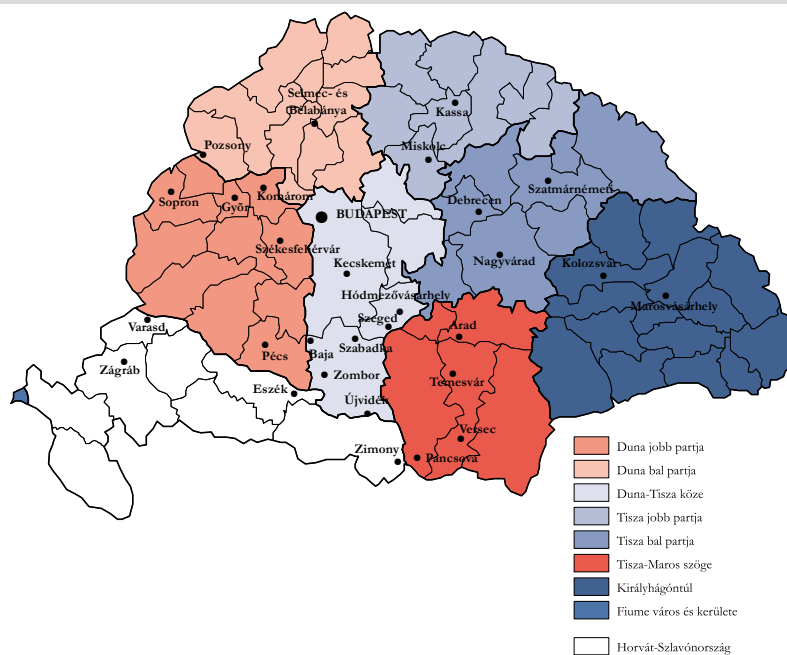
A törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc. a törvényhatóságoknak négy típusát különböztette meg: a vármegyéket, a törvényhatósági joggal felruházott városokat, Budapest fővárost, valamint Fiume várost és kerületét. A jogszabály 63 vármegyét és 24 törvényhatósági joggal felruházott várost iktatott törvénybe. A törvényhatóságok önkormányzati jogokat gyakoroltak. „Önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállóan intézkedik, határoz és szabályrendeleteket alkot; határozatait és szabályrendeleteit végrehajtja tisztviselőit (...) választja, az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik”.

1886. évi XXI. tc. 1–3. §.

⁵ Nyárády R. Károly: Erdély népesedéstörténete, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2003. 75. o.

⁶ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 124–125. o.

2. 2 ábra A székesfőváros és a törvényhatósági joggal felruházott városok

Házasságkötések

*„Mögüzenöm én Ferencz Józskának:
Eressze haza a katonákat,
Szabadítsa föl a házasságot,
Mer' mán itthon vénülnek a lányok.”*

(Kálmány Lajos)

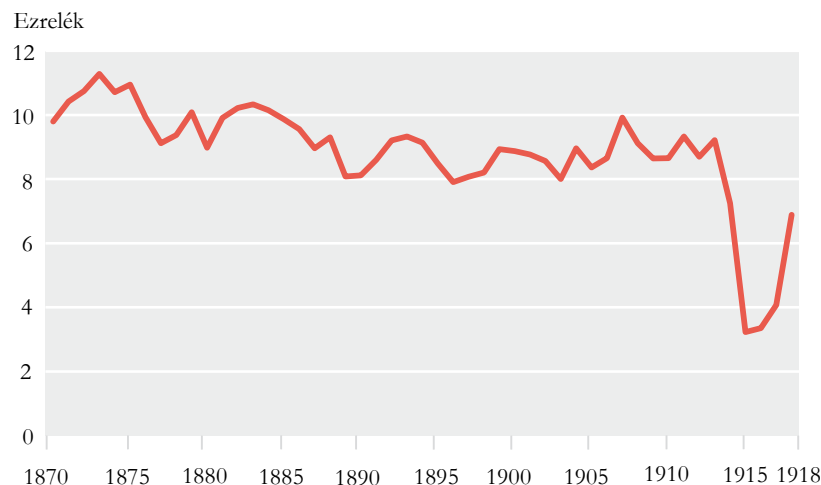
Házasságkötés az I. világháború idején
Hegyí Endre gyűjteményéből

A történelmi Magyarországon (Horvát-Szlavónország nélkül) az I. világháború kitörése előtt még olyan magas volt az ezer lakosra jutó házasságkötések száma, hogy az európai államok rangsorában kiemelkedő helyet foglalt el. A háborús időszak alatt azonban jelentősen visszaesett a frigyek száma. A háború házasságkötésre gyakorolt hatását már 1914 öt háborús hónapjában tetten érhetjük. A csökkenés 1915-ben volt a legnagyobb, ezt követően 1918-ig lassan újból egyre több lett a házasságkötés.

Elhalasztott házasságkötések

A házasságkötések száma 1870 és 1913 között hullámzóan alakult. Az ezer lakosra jutó házasságok száma – a vizsgált időszakban – 1873-ban volt a legmagasabb, amelyet az azt követő években már nem sikerült túlszárnyalni.⁷ Míg a házasságkötések számában megfigyelt különbség a békeidőszakban leginkább olyan gazdasági és társadalmi jelenségeknek tulajdonítható, mint a mezőgazdasági terméseredmények alakulása, addig a háború ideje alatt már nem hozható ezen tényezőkkel közvetlenül összefüggésbe.⁸

3. ábra Ezer lakosra jutó házasságkötések száma

1913-ban a frigyek száma még a 170 ezret is meghaladta, ez a békeidőszakban megszokottnál is magasabb. Ezt követően egy nagyfokú visszaesés következett be, ami már az 1914. év öt háborús hónapjában is érezte hatását. A háborús veszteségeket mi sem jelzi jobban, minthogy 1914. augusztus 1-jétől 1918. október 31-ig a megelőző békés évek átlagának csupán 47 százalékát kötötték meg.⁹

A megkötött házasságok száma 1915 és 1916 között volt a legalacsonyabb, amikor a világháború előtti évek átlagához képest fele annyi frigy sem született. Egy – a házasságkötési kedv növelését célzó – 1916. december 1-jén életbelépett rendelet a távházasság intézményének megteremtésével lehetővé tette az otthonuktól távol lévő hadifoglyoknak, túszoznak és sebesülteknek, hogy meghatalmazás útján házasságra lépjenek választottjukkal. Bár egy évvel később, 1917-ben 20 százalékkal többen döntöttek a házasság intézménye mellett, mint az azt megelőző évben, az igazi áttörést 1918 hozta meg, amikor a férfiak hazatértek a frontról.¹⁰ Az 1914 és 1918 között elhalasztott mintegy 140 ezer házasságból végül 90 ezret később megkötöttek. Néhány év elteltével az özvegyek újránházassága következtében házassági többlet alakult ki.¹¹

⁷ Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008.

⁸ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

¹⁰ Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. Demográfia 2000. évi 4. szám, 478–498. o.

¹¹ Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. Demográfia, 1996. évi 2-3. szám, 108–135. o.

1. tábla Házasságkötések*

Év	Házasságkötések száma	Növekedés (+) fogyás (-) az előző évvel szemben	Ezer lakosra jutó
1913	172 050	10 945	9,2
1914	136 337	-35 713	7,2
1915	60 948	-75 389	3,2
1916	62 866	1 918	3,4
1917	75 745	12 879	4,1
1918 ^{o)}	126 894	51 149	6,9

* A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 3*. o.

^{o)} 1918 októberétől már nem teljesek az adatok.

A házasságkötések számának drasztikus csökkenéséhez a házasodási kedv visszaesése mellett többek között a férfiak bevonulása, a vérvesztés, valamint a kedvezőtlen gazdasági helyzet is hozzájárult. Az 1895-től 1953-ig hatályban lévő 1894. évi XXXI. törvény amellet, hogy bevezette a kötelező polgári házasság intézményét, számos előírást és házassági akadályt is tartalmazott, amely a háború idején vélhetően már nem befolyásolta jelentősen a házasságkötések számának alakulását. A legénységi állományú hadkötelesek az 1913. január 20-án aláírt közrendelet kiadásáig nem léphettek házasságra a 24. életévüket megelőzően, ami késleltette a családalapítást. A fegyveres testületek tagjaira szigorúbb szabályok vonatkoztak. Az uralkodói engedélyhez kötött, és csupán az ezred tisztikarának meghatározott százalékára kiterjedő házassági jog, valamint a házassági kaució letétbe helyezése mind megnehezítette a nősülni vágyó tisztek kilátásait.¹²

A háború jelentősen átrendezte a házasságkötések békeidőszakban megszokott, szinte évről évre ismétlődő időbeli alakulását. A frigyek hónapok közötti megoszlása 1914 augusztusa óta kevésbé köthető azokhoz az ünnepekhez és hagyományokhoz, amelyek a békés évekre jellemzőek. Az I. világháború előtt többek között a mezőgazdasági munkálatok miatt júliusban kötötték a legkevesebb frigy, a legtöbb pedig novemberben. Míg az egyházi ünnepek közül leginkább a farsangi időszak kedvezett

Szabadságra hazatérő szanitéc

Hegyí Endre gyűjteményéből

¹² Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. Demográfia, 2000. évi 4. szám, 478–498. o.

a házasodni készülőkhöz számára, addig adventkor és decemberben kevésbé volt jellemző, hogy a párok anyakönyvvezető elé járultak volna.¹³

Bár Magyarország 1914 augusztusa előtt még azon országok közé tartozott, ahol a házasságkötések ezer lakosra jutó száma az egyik legmagasabb volt, a háború alatt jelentősen veszített vezető pozíciójából.¹⁴

Hazánkban 1913-ban ezer lakosra még 9,2 frigyet jutott, ezzel mind a későbbi hadviselők, mind pedig a későbbi semlegesek között az élen helyezkedett el. A következő években a történelmi Magyarországon jelentősen visszaesett a házasságkötések száma. Az 1915-ös év különösen kedvezőtlennek számított, hiszen az ezer lakosra jutó házasságkötések száma a háború ideje alatt ekkor volt a legalacsonyabb. Ezt követően egészen 1918-ig fokozatos emelkedés volt. Magyarország e téren a háború utolsó évében már nem csak a hadviselők, hanem a semlegesek közé tartozó országok közül is jó néhányat maga mögé utasított.

A háború nem változtatott jelentősen az ezer lakosra jutó házasságkötések területi megoszlásán. A korábbi békés évekhez hasonlóan a legkisebb arányszámokkal továbbra is a Duna jobb és bal partján találkozhatunk, ahol a háborús részvételünk ideje alatt 3,0, illetve 3,4 házasságkötés jutott ezer lakosra. A legtöbb frigy a Duna-Tisza közén (5,3) és Fiume városban (5,2) kötötték, ahol a korábbi békeidőszak átlaga is a legmagasabb volt.¹⁵

Esküvő az I. világháború idején
Hegyí Endre gyűjteményéből

„Az osztrák–magyar tisztikar – beleértve a magyar királyi honvédség, valamint az osztrák Landwehr tisztikarát is – csak szigorú kötöttségek betartásával, engedéllyel házasodhatott. Az engedélyezés elmulasztása ugyanis állásvesztéssel fenyegetett. A legénységi állományú altisztek is csak engedéllyel nőülhettek, a hadkötelesek házasodása pedig tilos volt a hadkötelezettségi kor betöltése előtt. A szabályozás gyökerei Mária Terézia uralkodásáig nyúlnak vissza. Az 1750-ben kiadott rendelkezés az ezredtulajdonos, valamint az ezredparancsnok és a tiszti gyűlés engedélyére bízta a tisztek házasságának a jóváhagyását. Emellett kötelezővé tette a házassági kaució letétbe helyezését is. A kaució kezdetben jövedelmet biztosított a nyugállományba került tiszteknek, illetve az özvegyekre jutó feleség további megélhetését is szolgálta. Általánosságban elmondható, hogy minél magasabb rangú volt a házasodni szándékozó tiszttel, annál kisebb összeget kellett letétbe helyeznie. Persze kivételek mindig akadtak, mert az uralkodó engedélyével akár kaució nélkül is lehetett házasodni. Igaz, ekkor az özvegynek semmilyen nyugellátást sem folyósítottak. A következő évtizedek számos változást hoztak a tisztikar házassági lehetőségeiben. 1812-ben például már csak az ezred tisztikarának egy meghatározott része házasodhatott. 1887-ig a kaució összege folyamatosan emelkedett, ezzel párhuzamosan a korábbinál nagyobb számban engedték házasodni a tisztikar tagjait: már egy gyalogezred egynegyede számára lehetővé tették a családalapítást, 1907-ben pedig már egy ezred tisztikarának fele házasodhatott meg. A kaució összege azonban tovább emelkedett. Egy hadnagynak például 60 000 koronát, évi jövedelme harmincszorosát kellett letétbe helyeznie. A tényleges katonai szolgálat előtt állók nőülését a honvédséghez tartozók esetében 1913-ig csak a honvédelmi miniszter engedélyezhette. A hadkötelezettségi kor betöltése előtti nőülés ugyanis általában tilos volt. Ez a gyakorlatban a 24. életév előtti házasságot akadályozta. A fiatalok többsége ugyanis 24 éves korára a kötelező katonai szolgálatát már letöltötte, és a tényleges szolgálatból tartalékos állományba került. Így a családi élet az aktív szolgálat teljesítését már nem nehezíthette meg. A tiltást végül a Hazai Samu honvédelmi miniszter által 1913. január 20-án aláírt körrendelet szüntette meg.”

Deák István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918* Oxford University Press; 1st edition (May 24, 1990). Idézi: www.nagyhaboru.blog.hu

¹³ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

¹⁴ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

¹⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

2. tábla Ezer lakosra jutó házasságkötések száma néhány európai országban*

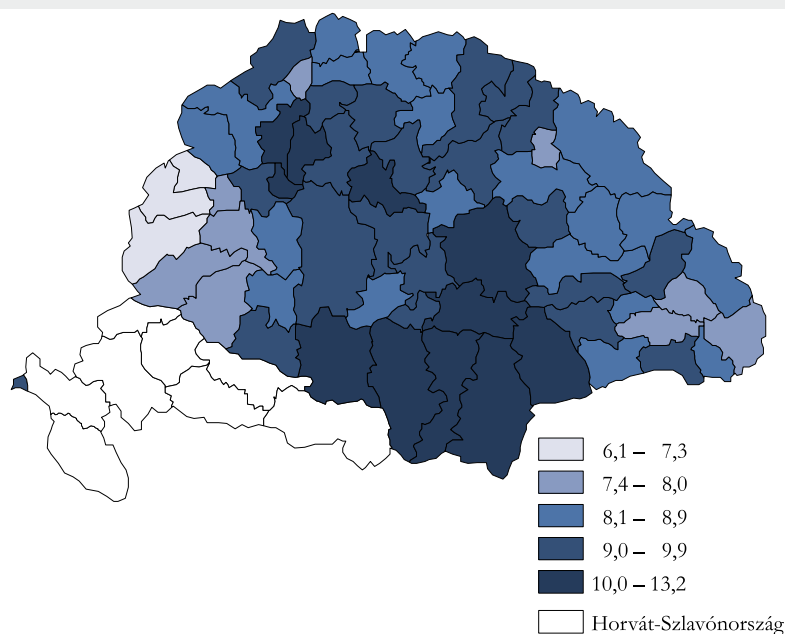
(ezrelék)

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Hadviselők						
Anglia	7,8	8,0	9,8	7,5	6,9	7,7
Skócia	7,1	7,4	7,6	6,5	6,3	7,1
Írország	5,1	5,4	5,6	5,2	4,9	5,2
Olaszország ^{a)}	7,5	7,0	5,1	2,9	2,7	3,0
Franciaország ^{b)}	7,5	5,1	2,2	3,2	4,8	5,4
Portugália ^{c)}	6,6	6,9	6,3	5,9	5,5	–
Finnország	5,9	5,7	5,4	5,8	6,0	4,5
Románia	9,2	8,5	7,2	–	–	8,0
Belgium ^{d)}	8,1	5,5	3,4	4,2	4,5	6,0
Németország ^{e)}	7,7	6,8	4,1	4,1	4,7	5,4
Ausztria ^{f)}	6,7	7,2	4,5	4,4	4,8	6,6
Magyarország ^{g)}	9,2	7,2	3,2	3,4	4,1	6,9
Semlegesek						
Svédország	5,9	5,5	5,8	6,2	6,2	6,7
Norvégia	6,3	6,5	6,5	6,9	7,2	7,8
Svájc	6,9	5,7	5,1	5,8	6,0	6,7
Dánia	7,2	6,9	6,5	7,2	7,0	7,7
Németalföld	7,8	6,8	6,7	7,2	7,4	7,3
Spanyolország	6,8	6,5	6,2	6,6	6,8	6,7

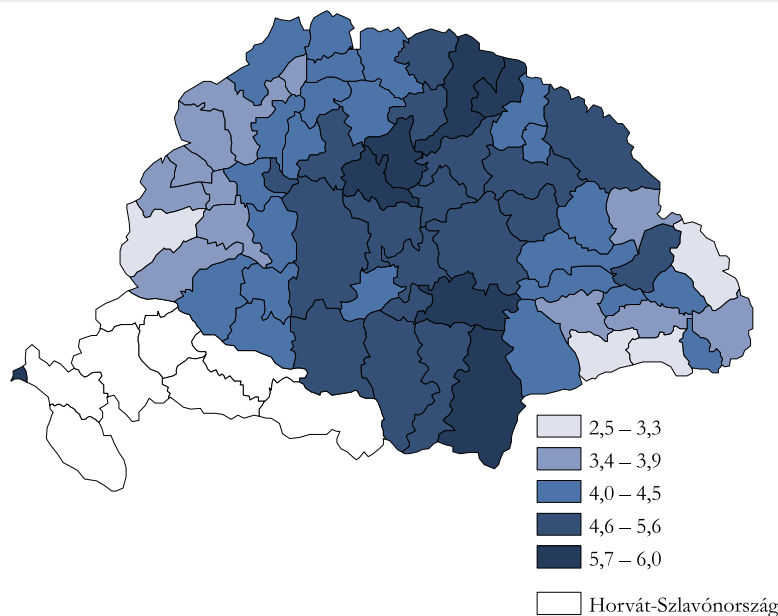
^{a)} 1917-ben 234, 1918-ban 268 északolasz község nélkül. ^{b)} Csak 77 dep. ^{c)} Azori-szigetekkel és Madeirával együtt. ^{d)} 1914–1918-ig 60 nyugat-flandriai község nélkül. ^{e)} 1917 és 1918 Elzász-Lotaringia nélkül. ^{f)} 1914–1918 a Saint-Germain-i békeszerződésben megállapított határa Ausztria. ^{g)} Az 1918. évi adat októbertől kezdve nem teljes.

* A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 4*. o.

4. 1 ábra Ezer lakosra jutó házasságkötések, 1913

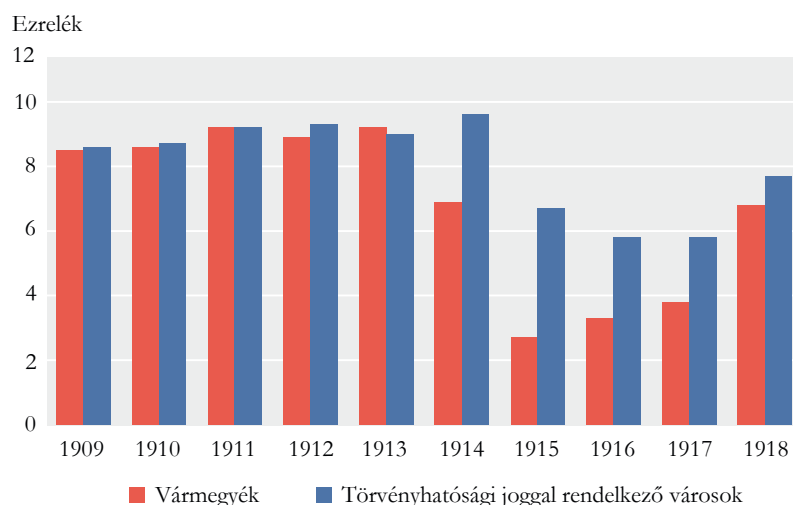

4. 2 ábra Ezer lakosra jutó házasságkötések, 1914–1918 átlaga

A békés években ezer lakosra a városokban közel ugyanannyi házasságkötés jutott, mint vidéken. A háború alatt a vidéken kötött frigyek száma már jelentősen alatta maradt a városokénak, amit csak az utolsó háborús évben tudott újból megközelíteni.¹⁶

5. ábra Ezer lakosra jutó házasságkötések száma területi bontásban

A házasságkötések korcsoportonkénti jellemzői

A háború szerte Európában hatással volt arra, hogy a vőlegények átlagosan hány évesen léptek házasságra választottjukkal. Bár az I. világháború kitörése után a 20–24 éves vőlegények aránya maradt a legnagyobb, számuk az 1913. évihez képest 25–40 százalékkal csökkent. A 25–29 évesek aránya a megelőző békés évhez képest az első háborús évben még némileg emelkedett, 1915-ben csökkent, majd ezt követően ismét lassan növekedni kezdett. A 30 éven felüliek részaránya 1915 és 1916 között hirtelen ugrásszerűen megnőtt, amit az újraházasodások mellett az is eredményezhetett, hogy a katonai szolgálat a 30 éven aluliakat nagyobb arányban érintette.¹⁷

¹⁶ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

¹⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

3. tábla A vőlegények kor szerinti megoszlása*

(százalék)

Év	20 éven aluli	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60 éven felüli
1913	7,1	41,0	30,8	12,7	4,4	2,6	1,4
1914	6,0	37,1	32,1	15,4	5,1	2,2	1,5
1915	5,8	26,0	25,1	22,1	12,0	6,0	3,5
1916	4,8	28,5	26,0	17,4	11,5	7,4	4,4
1917	6,2	31,2	28,7	16,3	7,6	6,1	3,0
1918	5,6	33,9	32,4	15,8	5,8	4,0	2,5

* A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 5*. o.

A háború hatása (a megözvegyülések, újraházasodások és a halasztás mechanizmusain keresztül) a menyasszonyok kor szerinti megoszlásának alakulásában is tetten érhető. Míg a 20 éven aluliak aránya 1913-hoz képest csökkent, addig a 30 éven felülieké emelkedett.

Megszűnt házasságok

Miként békeidőben, úgy a háborús évek alatt is a házasságok leginkább a házastárs halála miatt szűntek meg. 1914 és 1918 között a harctéri halálozások, a kedvezőtlen közegészségügyi és gazdasági viszonyok következtében – az 1916. évtől eltekintve – nőtt az elhalálozás miatt megszűnt házasságok száma, a válások által felbontottaké ezzel szemben csökkent. Míg 1913-ban ezer új házasságra 649, addig 1915-ben – amikor a házasságkötések száma leginkább visszaesett – több mint háromszor annyi halálozás által megszűnt házasság jutott.¹⁸

A válások által megszüntetett házasságok száma a háborús évek alatt – több hadviselő országhoz hasonlóan – nagymértékben visszaesett. A történelmi Magyarországon a háború első évében, 1914-ben még ezer új házasságra 51 válás jutott, 1917-ben viszont már csak 36.

4. tábla A megszűnt házasságok száma*

Év	Halálozások által megszűnt házasságok		Válások által megszűnt házasságok ¹⁾	
	száma	ezer új házasságra esett	száma	ezer új házasságra esett
1913	111 655	649	7 842	46
1914	115 295	846	6 906	51
1915	122 926	2 017	2 625	43
1916	111 323	1 770	2 323	37
1917	113 606	1 499	2 739	36
1918	149 685	1 180	–	–

* Íszádeczky-Kardoss Tibor.: A világháború hatása Magyarország népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

¹⁾ Az 1918. évi adat nincs feldolgozva.

A házasság bírói felbontását az 1894. évi XXXI. törvény határozta meg, amelynek értelmében a házasság felbontására csak akkor van lehetőség, „... ha a házassági viszony annyira fel van dülva, hogy egyik vagy mindkét félre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált.”

A törvény említést tesz az úgynevezett „ágytól és asztaltól való elválás” intézményéről is, amely azok számára jelenthet megoldást, akik vallási okok miatt nem dönthet a házasság bírói felbontása mellett.

Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. Demográfia, 2000/4. 483–484. o.

¹⁸ Íszádeczky-Kardoss Tibor.: A világháború hatása Magyarország népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

Születések

*„Nincs jobb befektetés a köz számára,
mint tejet adni a kisbabáknak.”*

(Winston Churchill)

Apa és lánya az I. világháború idején
Hegyi Endre gyűjteményéből

A történelmi Magyarországot (Horvát-Szlavónország nélkül) szinte a 19. század végéig európai viszonylatban magas születési arányszámok jellemezték. Az arányszám lassú csökkenése az 1880-as években kezdődött.

Az első háborús évben, 1914-ben még nőtt az élveszületések száma, 1915-től kezdve viszont – mivel a férfinépesség nagy része már hosszú ideje a harctéren volt – zuhanásszerűen csökkent. 1916-ban már csak feleannyian születtek, mint 1913-ban. Az élveszületési arányszám 1918-ban érte el mélypontját (15,3 ezrelék). A háborús évek alatt összességében az ország embervesztése – csak az elmaradt születések révén – legalább 1,25 millió főre becsülhető.

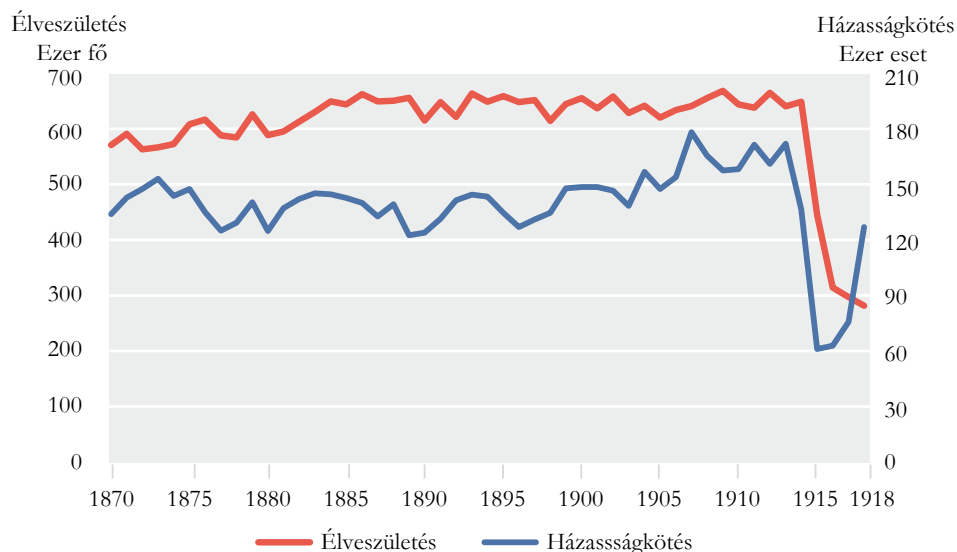
A háborús időszak alatt az újszülöttek között emelkedett a fiúk aránya. Ezzel egyidőben a házasságkötési kor kitolódásával a szülők átlagéletkora is növekedett.

A háborús évek és a születések száma

Az I. világháború születésszámra gyakorolt hatásának vizsgálata előtt érdemes néhány gondolatot vetni az előzményekre. A történelmi Magyarországot (Horvát-Szlavónország nélkül) szinte a 19. század végéig bőséges gyermekáldás és európai viszonylatban is magas születési arányszámok jellemezték. A születésszám évenkénti ingadozása jobbra követte a házasságkötések hullámzását. Ebben az időben a nyers születési arányszám – az ezer lakosra jutó élveszületések száma – 44–45 körül ingadozott.¹⁹

Az 1880-as évek közepétől kezdve a földbirtok elaprózódását megakadályozó egyke családtípus, illetve a születéskorlátozás terjedésével, valamint a kivándorlással párhuzamosan – Európa más államaihoz hasonlóan Magyarországon is – megindult a születési arányszám lassú csökkenése. A mutató értéke a századforduló előtti években már 40 ezrelék alá süllyedt. A századfordulót követően a csökkenés – némi közbeeső stagnálás után – tovább folytatódott, az I. világháborút megelőző utolsó békeévben ezer nőre már csak átlagosan 34 élveszületés jutott.²⁰

6. ábra Az élveszületések és a házasságkötések száma

Magyarországon az első háborús évben még nőtt az élveszületések száma, a 648,9 ezer fős születés 8,3 ezer fővel haladta meg az előző évit. Az emelkedés az 1913-as növekvő házasságkötésszámnak a következménye, amit a kedvező gazdasági helyzet és a 24 éven aluliak sorozás előtti házassági tilalmának teljes felfüggesztése eredményezett. 1915-től kezdve viszont zuhanásszerűen csökkentek a számok: új házasságok alig kötöttek, ugyanakkor a fennálló házasságokban is elmaradt a gyermekál-

¹⁹ Kamarás Ferenc: Születési népmozgalom és termékenység az elmúlt 125 évben. Statisztikai Szemle, 1996. év 08-09. szám, 662–679. o.

²⁰ Szukicsné Serfőző Klára: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben Demográfia, 2000. évi 4. szám, Budapest, 445–476. o.

dás, mivel a férfinépeség nagy része a harctéren volt. A születésszámnak tényleges csökkenése 1915 áprilisában kezdődött, vagyis – tekintettel a júliusi szezonális házassági és fogantatási mélypontra – éppen akkor, amikor a világháború kitörésének időpontjától számítottan várható volt. 1916-ban, amely év a születések szempontjából már teljesen a háború hatása alatt állt, arányaiban feleannyian születtek, mint 1913-ban.²¹ (A születési arányszám csökkenése nem új jelenség, hiszen már a korábbi háborúk során, például az 1870-es francia–porosz háború idején megfigyelhető volt.)²²

A házasságkötések száma – a rendszeressé váló háborús szabadságolások, a viláégés viszonyaihoz való alkalmazkodás, valamint a távházasság intézménye miatt – 1916-tól kezdve ismét emelkedett, ennek ellenére a születésszám tovább csökkent. Ez arra enged következtetni, hogy a háború alatt kötött házasságok jóval terméketlenebbek voltak, mint a békeidőben kötöttek. Így a háború utolsó évében, 1918-ban már csak 281,3 ezer élveszületés történt. Az élveszületési arányszám 15,3 ezrelékkal ekkor érte el mélypontját, az I. világháborút megelőző utolsó békeévhez képest a csökkenés mértéke az 55 százalékot is meghaladta.

A történelmi Magyarországon a háború előtti években 650 ezer körül mozgott az élveszületések száma, így az I. világháború idején a születéskiesés összességében legalább 1,25 millió főre becsülhető. A háborúnak a népességre gyakorolt hatásai közül az elmaradt születésekben szenvedett kár a legsúlyosabb, hiszen az elmaradt születések később elmaradó házasságkötéseket és ismét elmaradó születéseket jelentettek. A veszteség nagysága először akkor igazán szembetűnő, mikor a háborús évek alatt született gyermekek elérték az iskolaköteles kort. Még inkább érezhetővé pedig akkor vált, amikor ezek a korcsoportok beléptek a produktív munkaképes korba.²³

Kisgyermek az I. világháború idején

Hegyvi Endre gyűjteményéből

Magyarországon először a 20. század elején találkozhatunk olyan népesedéspolitikai intézkedésekkel, amelyek a születésszám csökkenésének megakadályozását tűzték ki célul. Ezekben a törekvésekben az egyéktől elsősorban veszélyeztetett dunántúli megyék jártak az élen. Somogy megye például már 1907-ben közgyűlési határozattal kérte a kormánytól a népes családok tagjainak előnyben – elsősorban adókedvezményben – való részesítését. A javaslat az örökösödési jog megváltoztatását is célul tűzte ki és a véderőtörvény olyan módosítását indítványozta, hogy ne az elsőszülött, hanem a harmadszülött fiú legyen mentes a katonai szolgálat alól.

A családi pótlék intézménye az I. világháború előtt jelent meg Magyarországon, az 1912. évi XXXV. törvénnyel, amely bevezette a közalkalmazottak – gyermekek után járó – családi pótlékát, de a pótlékban részesíthető gyermekek számát háromban szabta meg. Háromnál több gyermek esetén ugyanaz az összeg járt, mint három gyermek esetén. 1917. évi IX. törvény viszont kiterjesztette a családi pótlékot az összes gyermekekre. A sokgyermekes családok részére adókedvezményeket biztosító jogszabállyal szintén már az első világháború előtt találkozunk. 1909. évi X. törvény. Az adótételnek – ha az adóköteles jövedelem 8000 koronánál kisebb volt – két vagy három családtag esetén egy fokozattal, négy vagy több családtag esetén két fokozattal való mérséklését rendelte el.

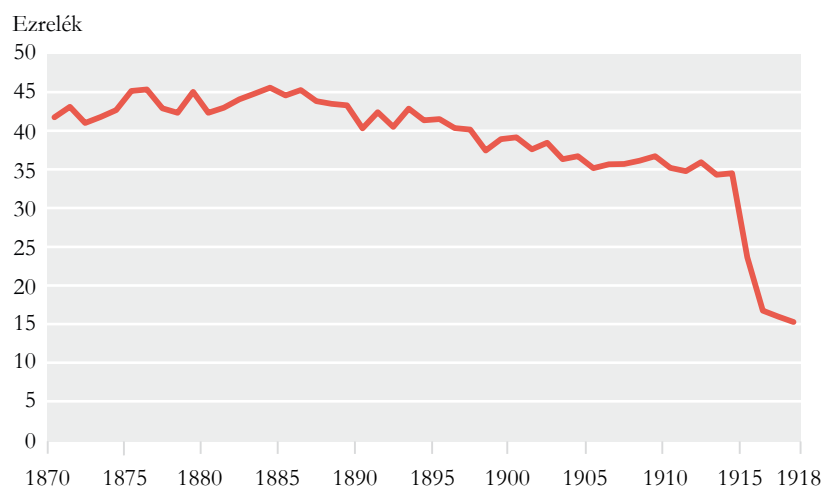
Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. Demográfia, folyóirat 2000/4. sz., Budapest, 486–494.o.

²¹ Íszádeczky-Kardoss Tibor.: A világháború hatása Magyarország népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

²² A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

²³ Íszádeczky-Kardoss Tibor.: A világháború hatása Magyarország népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

7. ábra Az ezer lakosra jutó élveszületések száma

Kérdéses, hogy az élveszületések számának drasztikus csökkenése – amely maradandó nyomot hagyott a népesség korfáján – milyen mértékben befolyásolta az érintett női generációk befejezett termékenységet. A világháború alatti születéskiesés esetlegesen hatással lehetett az akkor 15-35 éves nők termékenységre, de a csökkenés esetükben is illeszkedik a 20. század első felének csökkenő termékenységi trendjébe.²⁴

5. tábla Élveszületések

Évek	Élveszületések száma	Az élveszületések elmaradása 1909–1913 évek átlagához képest	Az élveszületések száma a 1913. évi százalékában
1913	640 566	-10 679	100,0
1914	648 865	-2 380	101,3
1915	445 426	-205 819	69,5
1916	314 016	-337 229	49,0
1917	297 024	-354 221	46,4
1918	281 333	-369 912	43,9

A háborús években a történelmi Magyarország minden egyes országrészében erőteljesen csökkent a születésszám. 1913 és 1918 között az élveszületések száma a legkevésbé a Tisza jobb partján mérséklődött, a visszaesés mértéke ebben az országrészben is meghaladta az 52 százalékot. Ugyanakkor a Tisza–Maros szögében 64, Fiumében és kerületeiben 71 százalékos zuhanást tapasztaltak.

A háborús években – csakúgy, mint a legutolsó öt békés évben átlagosan – az élveszületési arányszám mértéke a Tisza bal partján volt a legmagasabb, miközben a legalacsonyabb a mindig alacsony termékenységnél számító Tisza–Maros szögében. Az egykézés révén egykoron utolsó helyen álló Duna jobb partja így egy hellyel jobb pozícióba került a háborús évek során.

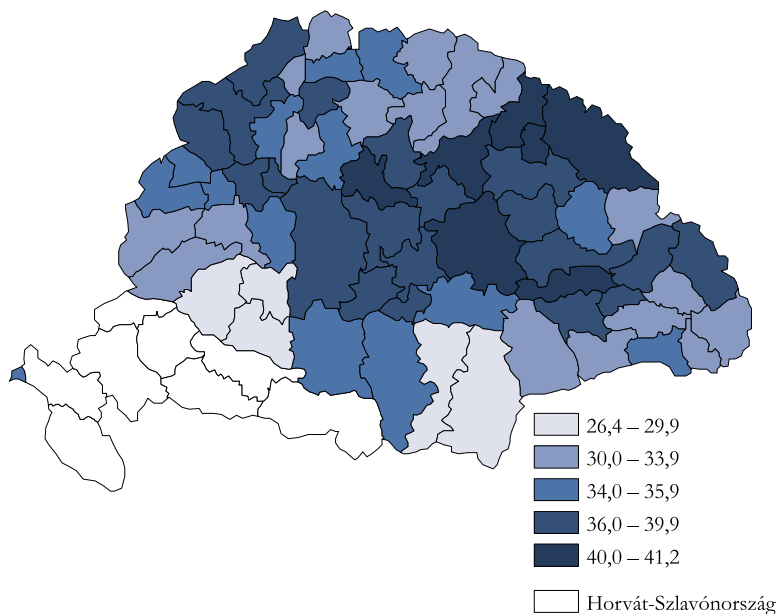
A háborúnak a születésekre gyakorolt hatása a városok és a vidék szintjén is szembevető különbséget mutatott. A vármegyék hagyományosan magasabb nyers élveszületési arányszáma a háború alatt a törvényhatósági joggal felruházott városok szintjére süllyedt, mivel a háborús évek során a születési arányszámnak a visszaesése a vármegyékben sokkal erőteljesebb volt, mint a városokban. Az utolsó békeévben a vármegyék javára fennálló 7,3 ezrelékes különbség 1918-ra mindössze 0,3 ezrelékre csökkent.²⁵

²⁴ Őri Péter: Nemzedékek és demográfiai viselkedés Magyarországon a 19. század végén, a 20. század elején. In: Gyáni G. – Láczy M. (szerk.): Generációk a történelemben. Nyíregyháza, Hajnal István Kör, 2008, 53–76. o.

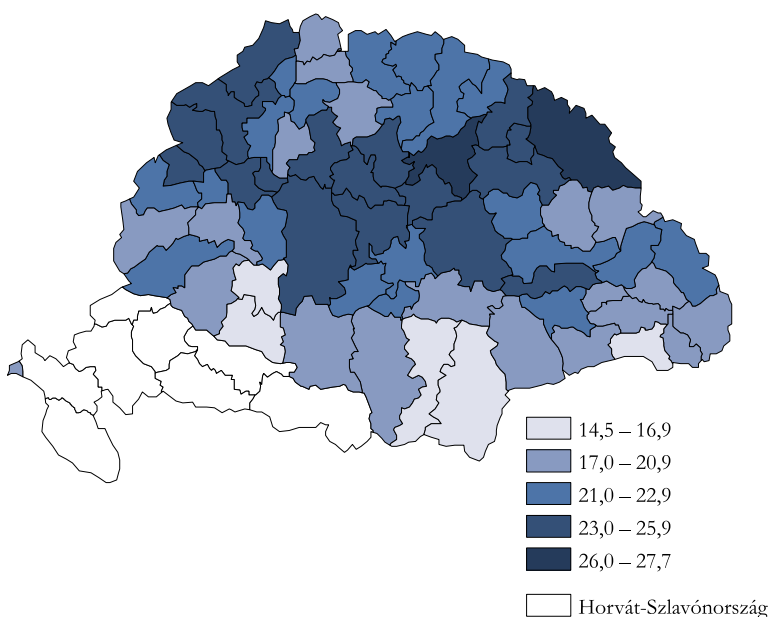
²⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

A háborút viselt országok mindegyikében – a férfiak hadba vonulása és a háború elhúzódása miatt – nagymértékben csökkent a születésszám. A világháború embervesztesége az elmaradt születések révén jóval nagyobb volt, mint amennyit ezek az országok a hadszíntéren vesztek.²⁶ A háború éve alatt a történelmi Magyarországon az élveszületési arányszám az utolsó békeévhez viszonyítva az egyik legjelentősebb csökkenést mutatta a hadviselt országok körében, az 1918-as érték mindössze 45 százaléka az 1913. évinek. A jelentős csökkenés ellenére, a háború utolsó évében a magyarországinál alacsonyabb arányszámok jellemezték Németországot, Ausztriát, Romániát és Franciaországot is.²⁷

8. 1 ábra Ezer lakosra jutó élveszületések, 1913

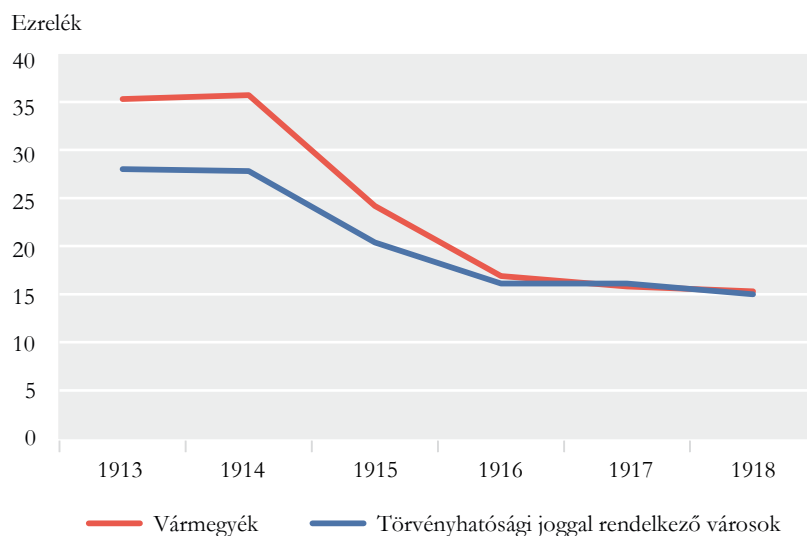
8. 2 ábra Ezer lakosra jutó élveszületések, 1914–1918 átlaga

²⁶ Kovács Alajos: A születések háborús kiesésének eddig észlelhető hatásai. Statisztikai Szemle, 1936. év 07. szám. 577-587.o.

²⁷ Kamarás Ferenc: Születési népmozgalom és termékenység az elmúlt 125 évben. Statisztikai Szemle, 1996. év 08-09. szám

9. ábra Az ezer lakosra jutó élveszületés

A nemzetközi összehasonlítás eredménye Magyarországra nézve sokkal kedvezőtlenebb, ha a háború alatt bekövetkezett legalacsonyabb születésszámokat az 1913-as év születési eredményeihez hasonlítjuk. Ez alapján a magyarországinál nagyobb születéskiesést csak Franciaországban és Romániában észleltek.

A teljes termékenységi arányszám azt méri, hogy egy nő az adott év termékenységi feltételei mellett élete folyamán hány gyermeknek adna életet. (A nyers élveszületési arányszám sok szempontból elég bizonytalan mutató, mivel értéke függ a népesség korösszetételétől, de befolyásolja a viszonyítási alapul szolgáló népesség létszámának ingadozása is, amit például a vándormozgalmak jelentősen módosíthatnak.) A teljes termékenységi arányszám 1910-ben mért közel 4,9 gyermekszámú szintje tíz év alatt egy gyermekkel mérséklődött. A gyermekvállalás visszaesése nem egyformán jellemző a különböző korú nőkre. A szülőképes kor idősebb korosztályainak magatartásváltozásával hozható leginkább összefüggésbe a termékenység általános csökkenése, amit a magasabb sorszámú²⁸ gyermek vállalásának visszaesése eredményezett.²⁹

6. tábla Élveszületési arányszám néhány európai országban*

(ezrelék)

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Hadviselők						
Magyarország ^{a)}	34,3	34,5	23,6	16,8	16,0	15,3
Németország	27,5	26,8	20,4	15,2	13,9	14,3
Ausztria	29,7	23,3	18,4	14,7	13,9	14,1
Románia	42,1	42,1	40,5	–	–	14,3
Franciaország	18,3	18,0	11,3	9,4	10,4	12,1
Anglia	24,1	23,8	21,9	20,9	17,8	17,7
Finnország	5,9	5,7	5,4	5,8	6,0	4,5
Olaszország	31,7	31,1	30,5	24,0	19,5	17,9
Semlegesek						
Svájc	23,1	22,5	19,6	19,1	18,6	18,7
Németalföld	28,2	28,2	26,2	26,5	26,0	24,8
Norvégia	25,5	25,4	23,7	24,4	25,3	24,8

^{a)} Horvát-Szlavónország nélkül.

* Saile Tivadar: A háborús évek népmozgalmának Európa-szerte mutatkozó szabályszerűsége. Statisztikai Szemle, 1923. év 05–06. szám, 137.o.

7. tábla A háborús évek alatti legalacsonyabb élveszületésszám változása 1913-hoz képest néhány európai országban*

Érték, százalék	Ország
97–90	Spanyolország (1916), Dánia(1915), Hollandia (1915), Norvégia (1915), Finnország (1918), Portugália (1918), Svédország (1918)
89–70	Írország (1917), Skócia (1917), Svájc (1917), Anglia (1918)
69–50	Bulgária (1917), Olaszország (1918), Belgium (1918), Németország (1917)
49–33	Csehország (1918), Magyarország (1918), Franciaország (1916), Románia (1918)

*Saile Tivadar: A háborús évek népmozgalmának Európa-szerte mutatkozó szabályszerűsége. Statisztikai Szemle, 1923. év 05–06. szám, 137–143. o.

Magyarországon a háborút követő években azt várták, hogy a születések száma visszatér a háború előtti szintre. Ez a várakozás azonban nem teljesült, a háború után az élveszületési arányszám 1919-től 1921-ig gyarapodott, de már egyetlen évben sem érte el a háború előtti szintet.³⁰

8. tábla A termékenység alakulása az anya kora szerint*

Év	Ezer								Teljes termékenység arány
	17 éven aluli	17–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	
	éves								
nőre jutó élveszületések évi átlaga									
<i>A történelmi Magyarország területén</i>									
1900–1901	6,2	98,5	260,1	278,7	195,8	42,6	156,0	5,4	
1910–1911	7,4	99,3	247,8	248,2	170,4	35,9	144,2	4,9	
<i>Magyarország jelenlegi területén</i>									
1900–1901	5,9	96,7	256,1	272,1	194,7	39,2	155,1	5,3	
1910–1911	6,8	93,7	240,9	239,2	163,7	33,7	140,3	4,7	
1920–1921	43,2	203,3	201,4	244,2	26,3	115,4	3,7		

* Kamarás Ferenc: Születési népmozgalom és termékenység az elmúlt 125 évben. Statisztikai Szemle, 1996. év 08–09. szám, 666. o.

Élveszületések száma nemenként

Akárcsak békeidőben, a háború idején is igaz, hogy több fiúgyermek születik, mint lány, ugyanakkor a háborús időszakok alatt a fiúk aránya az újszülöttek között növekszik. Ezt a jelenséget már a napóleoni, illetve a porosz–osztrák és a francia–porosz háborúk idején is megfigyelték. Az okot a szülők életkorára

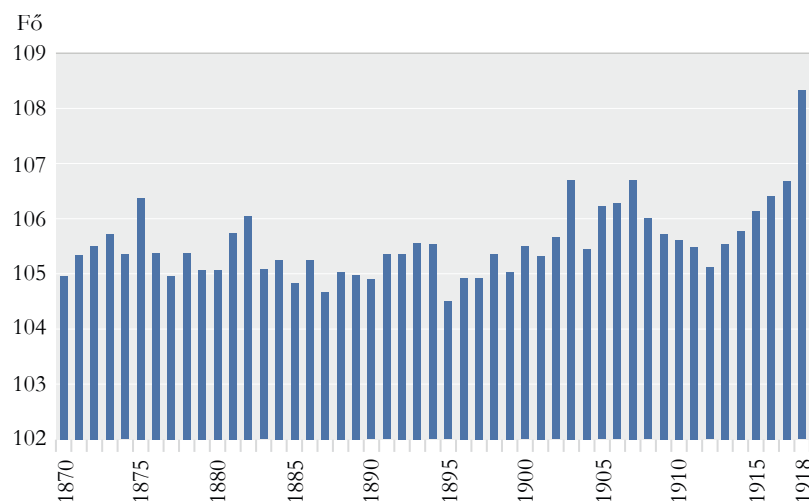
9. tábla Száz élveszületett lányra jutó fiú néhány európai országban*

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Magyarország ^{a)}	105,8	105,8	106,4	106,4	107,0	108,3
Ausztria	105,0	106,0	105,2	106,1	107,0	106,0
Németország	106,0	106,2	106,0	107,1	107,3	107,8
Anglia	103,3	103,5	104,0	104,9	104,4	104,7
Franciaország	106,0	105,0	105,6	105,9	107,0	107,5

* A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 13. o.

^{a)} Horvát-Szlavónország nélkül.

10. ábra Száz elveszülött lányra jutó fiú

vezették vissza: a háborúk alatt a szülők korösszetétele az idősebbek irányába tolódik.³¹ Ahogy azt a házasságkötések esetében láthattuk, az I. világháború éve alatt mind a vőlegények, mind a menyasszonyok átlagosan korosabbak voltak békebeli társaiknál, körükben a 30 év felettek részaránya némileg emelkedett. Az I. világháborús statisztikák is alátámasztották, hogy az idősebb szülőktől nagyobb eséllyel születik fiútudó. Míg a századfordulón és az azt követő, az I. világháborút megelőző tizennégy év átlagában száz elveszülött lányra 105,8 fiú jutott, addig a háborús időszak átlaga 106,4. A csúcspontot az 1918. év jelentette, ekkor a mutató értéke 108,3 fiú/100 lány.³²

Néhány európai ország arányszámait összevetve az akkori Magyarországéval látható, hogy a háború idején ezekben is megemelkedett a fiú-lány arány, bár a növekedés csekélyebb mértékű, mint a magyarországi.

Óvodai csoportkép, 1910-es évek
Hegyi Endre gyűjteményéből

³¹ Kamarás Ferenc: Születési népmozgalom és termékenység az elmúlt 125 évben. Statisztikai Szemle, 1996. év 08–09. szám, Budapest, 662–679. o.

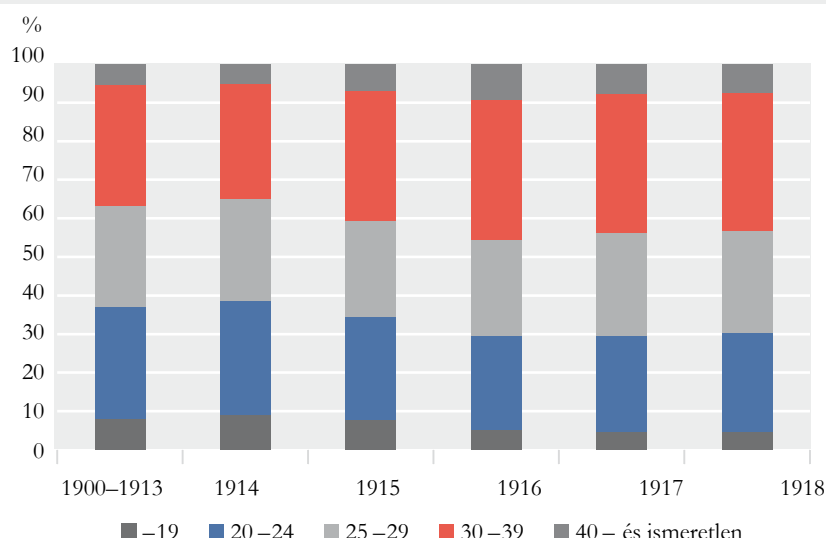
³² A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

Születések a szülők korcsoportja szerint

A háború alatt a házasságkötési kor kitolódása maga után vonta a szülők átlagéletkorának emelkedését a gyermekük születésekor. A háború előtt egy gyermeket váró átlagos házaspárban az anya 28, míg az apa 34 éves volt. A háború éveiben mind az anyák, mind az apák átlagéletkora (csak a törvényes születések esetében áll rendelkezésre adat; a háborút megelőző békés időszak [1901–1913] átlagát véve alapul) 1–1 évet emelkedett.³³

A korcsoportok szerinti megoszlásnál is látható a fiatalabb korosztályok gyermekvállalásainak elmaradása. 1914 és 1918 között az apáknál a 30 éves és idősebbek aránya nő, míg az alatt minden korosztályban csökken. A nőknél pont a fiatalabbak körében elmaradt házasságok miatt éles különbség mutatkozik a törvényes és a törvénytelen születések között. Míg a házas nők esetében – a házas férfiakhoz hasonlóan – megnőtt a 30 év felettek aránya, addig az egyedülállóknál a 20–24 éves korosztály aránya emelkedett a legjobban. Ez utóbbiak körében háborús hatásként az elmaradt házasságok magas aránya a házasságon kívüli születések emelkedését vonta maga után.³⁴

11. ábra Születések megoszlása az anya korcsoportja szerint

Házasságon kívüli születések

Az, hogy egy gyermek jövőjét még a 20. század elején is mennyire negatívan befolyásolta az a tény, hogy nem házasságból született, mi sem példázza jobban, mint az akkori hivatalos megnevezés: illegitím, nem törvényes szülött. A rokonsági körön kívülség determinálta a gyermek képzési, valamint a későbbi megélhetési lehetőségeit (nem örökölhettek, bizonyos magas honoráriummal járó tisztségeket nem tölthetett be), és egy életre az alacsony társadalmi rétegekbe taszította.³⁵ A 18. században a házasságon kívüli születések aránya – a nyilvántartások elmaradása miatt – alacsony volt, a 19. században azonban számuk és születéseken belüli arányuk egyaránt folyamatosan növekedett. Különösen az 1800-as évek végén bevezetett állami anyakönyvek pontosították a századfordulót követő statisztikákat.³⁶

A háború jóval kisebb befolyással bírt a házasságon kívüli születések alakulására, mint a törvényesekére. Számuk a házasságból születettekéhez hasonlóan visszaesett, de a különbség nem jelentős. A házasságok – a háború előtt és a háború alatt kötöttek is – elmaradt termékenysége az élvszületéseken belül az illegitímek arányának háborús évek alatti növekedését okozta. Az 1800-as évek közepén a gyermekek 7 százaléka született házasságon kívül, ez az arány a századfordulón megköze-

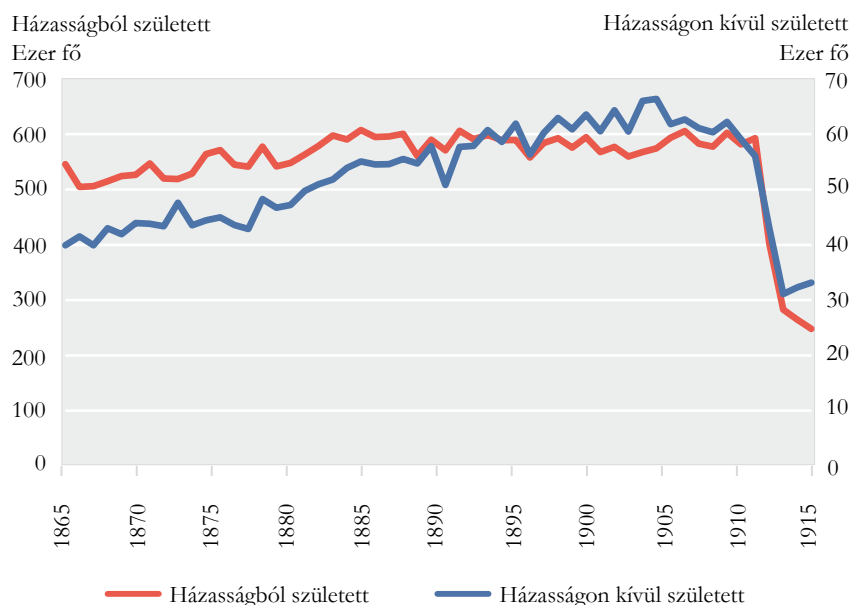
³³ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

³⁴ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

³⁵ Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. Digitális tankönyvtár, Budapest, 2011.

³⁶ S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Habcsek László: Házasságon kívüli születések. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségstudományi Kutatóintézet Kutatási jelentései 61., Budapest, 1998.

12. ábra A házasságból és a házasságon kívül élve született gyermekek számának alakulása

lította a 10 százalékot, majd a háború utolsó éveiben valamivel 10 százalék fölé emelkedett. Az aránynövekedésért a háborús évek lazább közkerölcsét tették felelőssé, de az elmaradó házasságkötések is befolyással bírtak a nem törvényes születések emelkedő súlyára.³⁷

A törvénytelen születések jobbra a fiatalabb korcsoportba tartozó nőket érintették. A háború előtti utolsó öt év átlagában a nem házas anyák többsége 20–24 év közötti volt, őket követték a 17–19 évesek. A háború alatt a szülő nők szinte valamennyi korcsoportjában emelkedett a törvénytelen születések aránya, a legnagyobb mértékben a 20 évesnél fiatalabb anyáknál. Míg 1901 és 1910 között a 17–19 évesek újszülött gyermekeinek 27 százaléka született házasságon kívül, addig ez az arány a háborús évek átlagában 31 százalék volt.³⁸ Általánosságban elmondható, hogy az egyedülálló anyák jellemzően az alacsony társadalmi réteghez tartoztak. A háborús évek alatt apa nélkül gyermeket vállaló nők egyharmada a mezőgazdaságban dolgozó szolgálók, közel egynegyede pedig a házi cselédek sorából került ki. A háborús évek alatt az arányok alig különböztek a békeévekben tapasztaltaktól.

Gyermekáldás a hadirokkantaknál

Az I. világháború hadirokkantjairól készült 1931-es felmérés szerint 65 ezer testileg meggyomorodott, 30–60 év közötti férfi tért vissza a háborúból. Az összeírás kitért ezeknek a férfiaknak a háborúban, illetve azt követően született hadigondozási pénzellátásban részesülő 16 éven aluli gyermekeinek (hadigyámoltak) számbavételére. A háborúból hazatértek között szép számban voltak olyanok, akiknél a gyermekek születésének sora lezárult, nagyrészüik mégis családalapítás előtt állt. A hadirokkantak csupán 38 százalékának nem volt 16 évesnél fiatalabb gyermeke, ezek az emberek lehettek nőtlenek, házasok, de gyermektelenek, illetve olyan idősebbek, akik legfiatalabb gyermeke is betöltötte a 16. életévét. Amennyiben őket nem számítjuk, úgy két hadirokkant apára átlag 5 hadigyámolt jutott. A többségnek 1, 2 vagy 3 gyermeke volt, de nagyon csekély számban akadtak 9–10 gyermekek is.³⁹

A gyermektelenségi arány a belső szervi megbetegedéssel küszködőknél volt a legmagasabb, ahol a sérülés a házassági kedvet és a termékenységet egyaránt visszavetette. A háború által leginkább sújtott, földtulajdon nélküli földműves rétegnél (mezőgazdasági munkások, mezőgazdasági cselédek)

³⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.

³⁸ S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Hablicsek László: Házasságon kívüli születések. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségstudományi Kutatóintézet Kutatási jelentései 1., Budapest, 1998.

³⁹ Parádi Jenő: Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje. Statisztikai Szemle, 1940. 7. szám, Budapest, 568–614. o.

10. tábla Hadirokkantak a 16 évesnél fiatalabb gyermekeik száma szerint, 1931

Megnevezés	Hadirokkantak	
	száma, fő	aránya, százalék
Gyermektelen	24 928	38,3
Gyermekkel : 1	13 042	20,0
2	11 550	17,7
3	7 475	11,5
4	4 445	6,8
5	2 160	3,3
6	942	1,1
7	289	0,4
8	74	0,1
9	16	0,0
10	6	0,0
<i>Összesen</i>	<i>65 161</i>	<i>100,0</i>

az átlagosnál kevesebb volt a gyermektelen, illetve közülük a családot alapítók termékenysége a magasabbak közé tartozott.⁴⁰

A járadékosztályokba sorolás (a keresőképtelenség aránya 25, 50, 75, illetve 100 százalékos lehetett) alapján is látható a különbség, hogy minél magasabb járadékosztályban voltak a hadirokkantak, annál kevesebb gyermekük volt. A legénységi ellátási csoportba tartozó rokkantak gyermekeinek száma minden járadékosztályban jóval nagyobb, mint a tisztéké. A teljes kereső- és munkaképtelen közlegények is jóval nagyobb reprodukciós erőt képviseltek, mint a rokkantság legalacsonyabb fokán álló tiszték.⁴¹

Kórházi csoportkép
Hegyi Endre gyűjteményéből

⁴⁰ Parádi Jenő: Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje. Statisztikai Szemle, 1940. 7. szám, Budapest, 568–614. o.

⁴¹ Parádi Jenő: Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje. Statisztikai Szemle, 1940. 7. szám, Budapest, 568–614. o.

11. tábla A hadirokkantak és gyermekeik száma a hadirokkant ellátási csoportja és a rokkantság foka szerint, 1931

Rokkantság foka	Hadirokkantak	Gyermekek	100 hadirokkant apára jutó gyermek
	száma		
<i>Legénységi (közlegényi) ellátási csoport</i>			
25 százalékos ^{a)}	26 279	39 549	150
50 százalékos	23 542	37 481	159
75 százalékos	6 050	9 192	152
100 százalékos	1 414	1 652	117
<i>Altiszti ellátási csoport</i>			
50 százalékos	5 349	7 525	141
75 százalékos	1 689	2 284	135
100 százalékos	589	681	116
<i>Tiszti ellátási csoport</i>			
25 százalékos	1 075	974	91
50 százalékos	1 343	1 048	78
75 százalékos	419	277	66
100 százalékos	190	92	48

^{a)} Tartalmazza az altiszti ellátási csoport 25 százalékosainak adatait is, ez okozza, hogy ebben a csoportban a gyermekek átlagos száma alacsonyabb a vártnál.

Halálozások

*„Vár állott, most kőhalom;
Kedv s öröm röpkedtek,
Halálhörgés, siralom
Zajlik már helyettek.
S ah, szabadság nem virúl
A holtak véréből,
Kínzó rabság könnye hull
Árvánk hő szeméből!”*

(Kölcsey Ferenc: Himnusz)

Temető, Vipak-völgye (a 46. gyalogezred temetője)
Hegyi Endre gyűjteményéből

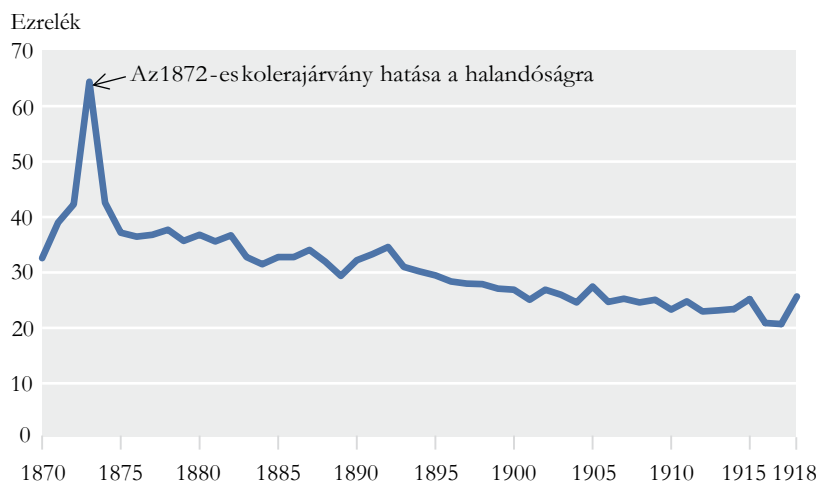
A gazdasági és egészségügyi helyzet háborús romlása megnövelte a hátország polgári lakosságának halandóságát. A háború hasonló mértékben hatott az egyes országrészek halandóságára, a városok és a vidék halandósági viszonyaiban azonban a vidéki lakosság nagyobb háborús terhei tükröződtek. Az elveszületések számának visszaesése révén csökkent a legfiatalabb korosztályok aránya mind a népességben belül, mind a halálozások között, miközben a csecsemőhalandóság növekedett. A halottak halálokok szerint való megoszlásában szembetűnő a fertőző betegségekben elhunytak arányának emelkedése. A háború járványai közül az 1918. évi spanyol influenza pusztított a legintenzívebben.

A halálozások számának alakulása

A történelem során számos alkalommal tizedelték háborúk és járványok a népet, meg-megtörve az adott korra jellemző halandósági trend vonulatát.

A dualizmus korabeli Magyarország területén a halálozások népességarányos számának – a nyers halálozási aránynak – tartós csökkenése az utolsó nagy kolerajárvány (1872) lecsengése után, a 19. század utolsó negyedében indult meg. A közegészségügy összehangolt fejlesztése látványos eredményekkel járt: 1875 és az I. világháború előtti utolsó békeév, 1913 között az ezer lakosra jutó halálozások száma – a nyers halálozási arány – 37,2-ről 23,2-re, a 62 százalékára esett vissza.⁴²

13. ábra Ezer lakosra jutó halálozások alakulása Magyarországon*

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A háború éveiből rendelkezésre álló halálozási adatok nem nyújtanak hiteles képet a halandóság tényleges helyzetéről, mivel a halálozások számában csupán a polgári lakosság adatai szerepelnek, a népességarányos mutatók viszont a teljes lakossághoz viszonyítanak, tehát tartalmazzák a hadbavonultak létszámát is. Ennek tükrében – minden egyéb körülmény változatlansága mellett – a nyers halálozási aránynak kisebb értéke kellett volna legyen a világháború alatt, mint azt megelőzően. Ám 1915-ben, az első olyan évben, amelyet az ország már teljes egészében a háború befolyása alatt töltött, az ezer lakosra jutó halálozások száma 7,8 százalékkal nőtt, ami a polgári lakosság halandóságának kedvezőtlen állapotát mutatja. Ezt a háború következtében észlelhető rosszabb gazdasági és egészségügyi viszonyok idézték elő, például az élelem- és gyógyszerhiány, a nagy drágaság, a háborús járványok, vagy az orvosok tömeges bevonulása.⁴⁵

1916–1917-ben a nyers halálozási arány az 1913-ban tapasztalt érték mintegy kilenctizedére mérséklődött. Ebben – a már említett torzító hatások egyre erőteljesebb érvényesülése mellett – az ját-

⁴² Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008. Történelmi statisztikai idősorok, 1865–2007. CD-melléklet 2.5.1. tábla

⁴³ Saile Tivadar: A háborús évek népmozgalmának Európaszerte mutatkozó szabályszerűségei. Statisztikai Szemle, 1923. évi 07–08. szám. 228. o.

⁴⁴ Demográfiai évkönyv, 2007, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008. Történelmi statisztikai idősorok, 1865–2007. CD-melléklet 2.5.1. tábla

⁴⁵ Íszádeczky-Kardoss Tibor: A világháború hatása Magyarországon népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 12. o.

szott szerepet, hogy az élvészületések számának háborús visszaesésével lecsökkent a legnagyobb halandóságú egy éven aluliak aránya a népességen belül. Ennek redukáló hatását jól mutatja, hogy amennyiben a háborús évek halálozási adatait olyan népességhez viszonyítanánk, amelyben annyi csecsemő él, mint az 1913. évben, akkor az így nyert standard halálozási arányértékek mind magasabbak lennének az 1913. évinél.⁴⁶

12. tábla A háborús évek halálózása*

(ezrelék)

Év	Nyers halálozási arány	Standard halálozási arány
1913	23,2	23,2
1915	25,2	26,0
1916	20,9	24,1
1917	20,7	24,4
1918	25,7	30,0

*Horvát-Szlavónország nélkül.

A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 16*. o.

A halálózások területi megoszlása

A Trianon előtti Magyarország országrészeinek halandósági viszonyaira közel hasonló mértékben hatott a háború. Az ország átlagos halandósági mutatóit – 1913-ban csakúgy, mint a háború éveinek többségében – a Tisza bal partja, a Tisza–Maros szöge és a Királyhágón túli országrészek haladták meg legjobban. A legkedvezőbb halandóság ugyanezen időszakban – a spanyolnátha-járványos 1918-tól eltekintve – általában a Duna jobb partja országrészt jellemezte.⁴⁷

A közegészségügy mindenkor állapota közvetlenül befolyásolja a halálozási arányszám alakulását, míg a különféle egészségügyi intézkedések közvetett úton hatnak rá.

A háborús évek alatt megcsappant polgári orvoslétszám miatt lecsökkent a meghaltak közül orvosi kezelésben részesültek aránya. Az 1913. évi 56 százalékhöz képest 1915-ben volt a legnagyobb a változás, ekkor a meghaltak 53 százalékát kezelte előzetesen orvos. A halál okát megállapító halottkékek 13 százaléka volt orvos 1913-ban, ugyanakkor az általuk megállapított halálesetek aránya lényegesen több, 62 százalék volt. Ennek oka, hogy elsősorban a népesség – és egyben a halálesetek – nagyobb számát koncentrááló városokban és a nagyobb községekben töltötték be orvosok a halottkékek szerepét.

A népesség egészségének fenntartása és a fertőző betegségek leküzdése nagyban függ a kórházak teljesítőképességétől. 1913-ban 427 kórház 43 333 ágygal fogadta a betegeket a háború előtti Magyarországon, százezer lakosra 230 kórházi ágy jutott. A kórházban ápolott betegek 55 százaléka távozott gyógyult és 26 százaléka javult állapotban, 4,9 százaléka pedig gyógyulatlanul. 5,3 százaléka meghalt a kórházi kezelés során, ami az 1913. év haláleseteinek 5,5 százaléka. (A 1913. év ápoltságainak 8,2 százaléka továbbra is a kórházakban maradt az év végén.)

A korszak átfogó közegészségügyi jogszabálya a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény volt, amely előírta többek között a fertőző betegségek bejelentési kötelezettségét és a himlő elleni kötelező védőoltást. (1913-ban a Horvát-Szlavónország nélküli Magyarországon az újszülöttek 85 százaléka részesült himlő elleni védőoltásban.) Több rendelet jelent meg a fertőző betegségek, járványok esetén követendő hatósági eljárásokról, és számos jogszabályt hoztak a népbetegségnek számító tüdőbaj és a nemi betegségek továbbterjedésének megakadályozására is.

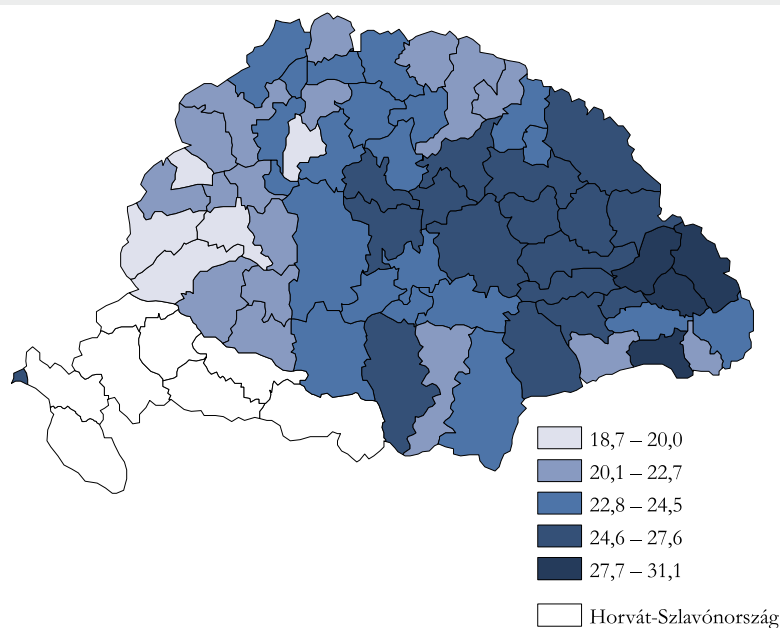
Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. Demográfia 2000. évi 4. szám 495–497. o.

Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám 459–461. o.

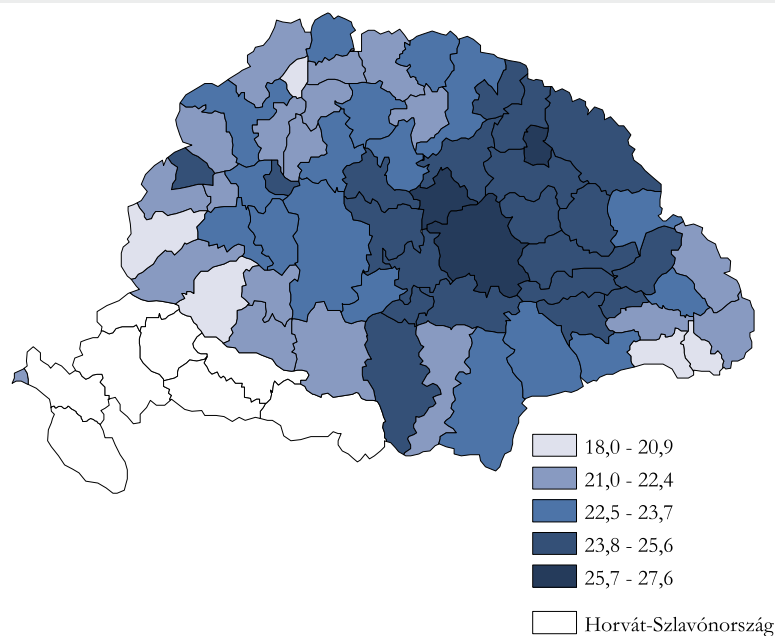
⁴⁶ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 16. o.

⁴⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 17. o.

14. 1 ábra Ezer lakosra jutó halálozások, 1913

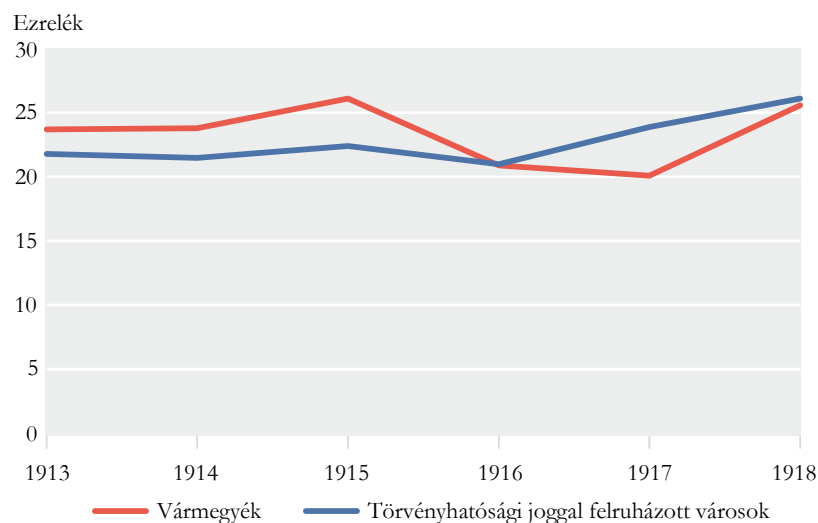
14. 2 ábra Ezer lakosra jutó halálozások, 1914–1918 átlaga

A háború halandóságra gyakorolt hatásának területi különbségei a városok és a vidék viszonylatában jelentkeztek szembetűnően. A vármegyék hagyományosan magasabb nyers halálozási arányszáma a háború alatt a törvényhatósági joggal felruházott városoké alá süllyedt. Ezt a fordulatot a népesség összetételének háborús megváltozása idézte elő, a vidék ugyanis nagyobb mértékben viselte a háború terheit, mint a városok. Az elveszületések visszaesése a vármegyékben sokkal erőteljesebb volt, így a legnagyobb halandóságú korosztályok megcsappant aránya itt csökkentette legjobban a népességátlagos halálozások számát. Emellett a városi lakosok nagyobb arányban kaptak felmentést a katonai szolgálat alól, így itt nagyobb volt a ténylegesen jelenlévő népesség, ahonnan a halálesetek származtak.⁴⁸

⁴⁸ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 17. o.

15. ábra Az ezer lakosra jutó halálozások számának változása*

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A halálozások száma korcsoportonként és nemenként

A halálozások kor szerinti megoszlása az I. világháború alatt főként abban tért el a korábbi évekre jellemzőtől, hogy az elveszületések számának visszaesése révén folyamatosan csökkent a legfiatalabb korosztályok aránya mind a népességben, mind a halálozások között. Amíg 1913-ban az összes halott háromtizede volt 1 éven aluli, addig 1918-ban már csak a 13 százaléka. Az 5 éven aluli gyermekek aránya az összes halálozásból ugyanezen időszakban 43 százalékról 23 százalékra csökkent.⁴⁹

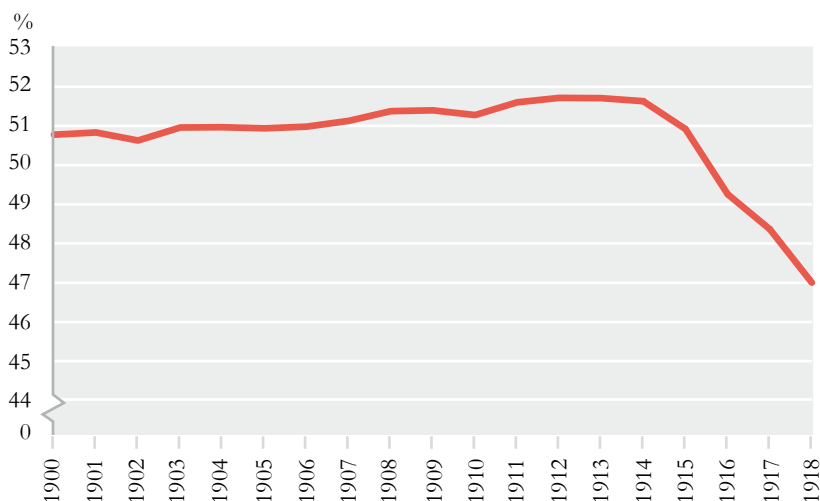
Csoportkép

Hegy Endre gyűjteményéből

⁴⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 17. o.

A frontvonalak mögött fekvő országrészek halálzásainak nemek szerinti megoszlása a férfiak csökkenő részarányát mutatja. Ez a hadbavonult férfiak gyarapodó számával magyarázható, akiknek halálzásai nem szerepelnek a háború éveinek adatai között.⁵⁰

16. ábra A férfiak aránya Magyarország halálzásáiból*

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A halálzások között a férfiak aránya különösen a háború kitörésekor szolgálati kötelezettség alá eső korosztály⁵¹ körében alacsony, az 1913-as arányokhoz viszonyított különbség több korcsoportban és évben meghaladta a 10 százalékpontot. Az eltérés jelentős a népfölkelési kötelezettség alá eső korosztály⁵² (18–50 évesek) egyéb korcsoportjaiban is.

13. tábla A férfiak aránya egyes korcsoportok halálzásáiból*

Korcsoport	(százalék)					
	1913	1914	1915	1916	1917	1918
15–19	45,5	45,4	45,2	44,0	43,9	46,0
20–24	48,7	46,8	39,9	36,1	35,9	36,4
25–29	45,3	44,6	37,9	34,3	31,8	34,8
30–34	46,9	45,3	41,2	34,9	34,6	38,5
35–39	49,9	49,0	43,4	39,0	37,4	39,1
40–44	53,1	52,6	50,5	43,9	41,1	43,2
45–49	55,8	56,4	56,4	52,3	47,0	47,0
50–54	55,7	55,9	55,7	52,8	51,6	50,9
55–59	55,0	54,8	56,0	54,7	54,1	52,1

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A Magyar Szent Korona Országainak 1913-1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 57. o.

⁵⁰ Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008. Történeti statisztikai idősorok, 1865–2007. CD-melléklet 2.5.1. tábla

⁵¹ 1912. évi XXX. tc. a véderőről

⁵² 1915. évi II. tc. a népfölkelésről szóló 1886. évi XX. tc. a jelen háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában, 1. §

A halálozások halálokok szerinti összetétele

A közegészségügyi viszonyok háborús romlása – az élelem- és gyógyszerhiány, a háborús járványok és az orvoshiány – növelte a háterszágban maradt polgári lakosság halandóságát. A halálokok három főcsoportja – a fertőző betegségek, az egyéb természetes betegségek és az erőszakos halálokok – közül a fertőző betegségek részaránya emelkedett tartósan a háború éve alatt. Amíg 1913 és 1918 között a halálozások száma 9,3 százalékkal nőtt – a Horvát-Szlavónország nélküli – Magyarországon, addig a fertőző betegségek következtében elhunytaké 44 százalékkal.⁵³

14. tábla A halálozások megoszlása a halálóki főcsoportok szerint*

Év	Fertőző betegségek	Egyéb természetes betegségek	Erőszakos halálokok	Ismeretlen halálokok
1913	22,6	73,2	2,8	1,4
1914	21,5	74,4	2,7	1,4
1915	23,8	72,1	2,3	1,7
1916	26,0	69,8	2,6	1,6
1917	24,3	71,7	2,5	1,5
1918	29,8	66,2	2,1	1,9

(százalék)

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A fertőző betegségekben meghaltak többsége a háború alatt csakúgy, mint azt megelőzően, tuberkulózis következtében vesztette életét. A századforduló tbc-ellenes küzdelmének kibontakozó eredményeit megakasztotta a háború. Az új fertőzések száma ismét gyarapodott elsősorban a hadseregben, majd közvetítésükkel a háterszágban is.⁵⁴ A gümőkór (tbc) következtében elhunytak száma 1913 és 1918 között 12 százalékkal nőtt, tízezer lakosra a háború utolsó évében 36 halálozás jutott. Az elhunytak több mint kilencetizede a gümőkór leggyakoribb fajtájában, tüdőgümőkórban (tüdőbajban) szenvedett.⁵⁵

A frontvonal hétköznapijai

Hegyi Endre gyűjteményéből

⁵³ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 110. o.

⁵⁴ Kapronczay Károly: Népeség – járványok. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2001. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 423–430. o.

⁵⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 108–109. o.

Az elsősorban a gyermekeket érintő fertőző betegségekben (kanyaró, vörheny, szamárhurut) elhunytak száma jelentősen mérséklődött a háború alatt. Ennek oka főleg a születések nagymértékű háborús visszaesése, és ez által az érintett korosztályok népességen belüli kisebb aránya.⁵⁶

Bizonyos fertőző betegségek előfordulása viszont számottevően nőtt a háború alatt az utolsó békeévhez képest. A kisebb járványok közül a kolera, a hagymáz, a torokgyík és a vérhas érdemel említést.

Az Amerikából behurcolt, majd kontinensünkön végigsöprő influenza azonban a régi háborús járványokéhoz hasonló pusztítást végzett. A spanyolnátha néven is ismert betegség 1918-ban 53 ezer áldozatot követelt Magyarországon, a fertőző betegségekben meghaltak 38 százalékát. Tízezer lakosból 29 veszítette életét ennek következtében. Ha ezt kiegészítjük a tüdőgyulladásban meghaltak számának ez évi megugrásával, akiknek tekintélyes része az influenzajárvány folytán kialakult szövődmények áldozata volt – a tüdő- és mellhártyagyulladásban elhunytak száma az 1917. évi 40 ezerről 1918-ban 87 ezerre nőtt –, akkor még riasztóbb lenne a kép. A járvány intenzív pusztítása 1918-ban lecsengett, de még a rákövetkező évben is közel 3 ezren veszítették életüket a spanyolnátha miatt.⁵⁸

Hazatérő katona

Hegy Endre gyűjteményéből

A tuberkulózis (gümőkór, tbc) évezredek óta ismert fertőző betegség. Kórokozóját 1882-ben izolálta Robert Koch, ezt az évet tekinthetjük a tbc-ellenes küzdelem kezdetének. A gümőkór hazánkban a 19. század utolsó évtizedeiben lobbant fel, és rövid idő alatt népbetegséggé nőtte ki magát.

Az első tüdőszanatóriumot 1896-ban Korányi Frigyes javaslatára hozták létre Szentendrén, aki szorgalmazta, hogy a szegény sorsú tbc-sekről az állam gondoskodjon, továbbá megfelelő gyógyintézeti hálózattal, felvilágosító munkával kezeljék és előzzék meg a gümőkór terjedését. A küzdelmet az állam a szerencsés játékból származó bevételek 1,5 százalékával segítette.

Az 1903-ban indított szervezett felvilágosító munka keretében útjára bocsátották a Tuberkulózis című lapot, kötelezővé tették a tbc-betegek bejelentését. Több tüdőgondozó nyílt, majd 1913-ban minden megyei kórházat tbc-osztállyal egészítették ki. Az állam 1911-től ingyenessé tette a tuberkulózisos betegek gyógykezelését, és pénzalapot biztosított újabb 31 gondozó létesítésére.

A társadalmi összefogás eredményeként tapasztalt lassú javulást valamelyest visszavetette az I. világháború, ám a trianoni béke után újabb lendületet vett a szakmai küzdelem. Újabb gondozók létesültek, s hamarosan már 73 intézmény várta a betegeket. 1924-ben visszaadták a polgári egészségügynek az összes tbc-szanatóriumot és kórházi osztályt. Emellett a volt katonai kórházak egy részét is a tuberkulózisellenes küzdelem céljaira alakították át.

Az újszülöttek kötelező BCG-oltását 1948-ban vezették be, amit fokozatosan kiterjesztettek a felnőtt lakosságra is. A nagyhatású speciális gyógyszerek, az intézményi háttér és a szervezett BCG-oltás eredményeként gyorsan apadt mind a tuberkulózisos halálozások, mind a friss betegek száma, 1980-tól már csak szórványeseteket regisztráltak.

Kapronczay Károly: Népeség – járványok. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv, 2001. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 423–430. o.

⁵⁶ Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám. 458. o.

⁵⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 22, 107, 116. o.

⁵⁸ Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008. Történeti statisztikai idősorok, 1865–2007. CD-melléklet 2.5.4. tábla

⁵⁹ Gárdos Éva – Joubert Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): Történeti Demográfiai Évkönyv, 2001. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 460. o.

A spanyolnátha néven elhíresült betegség az I. világháborúban részt vevő Egyesült Államok hadtesteinek közvetítésével jutott el Európába. A kórokozó vírus soha nem látott pusztítást végzett a háborús évek megpróbáltatásai közepette legyengült népesség körében úgy a harctereken, mint a hátszágban. A világtörténelem legpusztítóbb járványának tartott betegség halálos áldozatainak számát a legóvatosabb becslések is 20 millióra becsülték.

A legújabb kutatások szerint a spanyolnáthajárvány vírusában egy madárinfluenza-vírus olvadt össze egy emberi H1 vírussal, amely már 10–15 évvel korábban fertőzött. Azok körében, akik már korábban megfertőződtek a H1 vírussal, sokkal alacsonyabb volt a halálozási ráta. A spanyolnátha a legtöbb áldozatot pedig azért a 20–40 év közötti felnőttek közül szedte, mert ők gyermekként a H3N8 influenzának voltak kitéve, így semmilyen védettséget nem szereztek a spanyolnátha vírusával szemben.

Karasszon Dénes.: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténeti megvilágításban. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2001. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 415-422. o.

HVG-honlap, <http://hvg.hu>: Megfejtették a spanyolnátha rejtélyét. Letöltés dátuma: 2014. 06. 26.

15. tábla Járványos megbetegedések az I. világháborúban*
A halottak számának változása a világháború éveiben (1913=100,0)

(százalék)

Halálokok	1914	1915	1916	1917	1918
Kolera	260,6	519,7	3,7	0,9	0,5
Hagymáz (kiütéses és hasi tífusz)	98,8	157,4	105,7	137,6	119,0
Influenza	73,5	82,7	53,4	48,8	8299,7
Roncsoló toroklob (diphtheria, torokgyík)	108,7	163,1	127,2	91,9	58,6
Vérhas	138,3	158,5	143,1	642,6	418,3
Gümőkór	94,4	107,9	101,7	104,1	111,6
Egyéb nem járványos fertőző betegség	95,4	111,0	106,4	59,7	40,1
Fertőző betegségek összesen	96,6	115,7	104,2	95,5	144,0

* Horvát-Szlavónország nélkül.

Csecsemőhalálozás

Magyarország csecsemőhalandóságára 1891 óta állnak rendelkezésre statisztikai adatok.⁵⁹ A 20. század elején hazánkban az egy éves koruk előtt meghaltak aránya európai viszonylatban a legkedvezőtlenebbek közé tartozott, és az I. világháborút megelőző évekig csak enyhe javulást mutatott. 1900-ban az összes halálozás 32 százalékát, a világháborút megelőző utolsó békeévekben 30 százalékát tették ki a csecsemőhalálozások.⁶¹

A világháború idején az elveszületések számának visszaesésével párhuzamosan a legnagyobb halandóságú korcsoport, az egy éven aluliak aránya évről évre csökkent. Míg 1913-ban a meghaltak háromtizede volt csecsemőkorú, addig 1918-ban 13 százaléka, az egy hónapnál fiatalabban elhunytak aránya pedig ugyanezen időszak alatt 12-ről 5,3 százalékra csökkent. A polgári lakosságon belül a halottak kor szerinti összetételét jelentősen meghatározta az elveszületések háború alatti csökkenése, ami a legfiatalabb korosztályok, elsősorban a csecsemők arányának erőteljes visszaszorulásával járt. Ez a folyamat a hazai, valamint az európai – különösen a hadviselő – országokat egyaránt jellemezte.⁶²

A világháború idején az elveszületésekhez viszonyított csecsemőhalálozási arányok a háború előtti békeévekhez képest növekedtek, amely a csecsemőhalandósági viszonyok romlását jelezte. A háború előtti békeévekben is igen magas volt a csecsemőhalandóság: száz elveszületett gyermek közül 19–20 nem érte meg az egyéves kort, a háborús időszakban pedig már 22–26. Ugyanakkor a változás meglepően kicsi, a kiugró 1915-ös érték is magyarázható egy kisebb járványos csúcsponttal.⁶³ (Lásd 15. tábla)

⁵⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 19. o.

⁶¹ Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008. Történeti statisztikai idősorok, 1865–2007. CD-melléklet 2.5.1., 2.5.6. tábla

⁶² A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 18. o.

⁶³ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 18. o.

16. tábla A csecsemőhalálozások aránya az összes meghalt között, korcsoportonként*

(százalék)

Korcsoport	1913	1914	1915	1916	1917	1918
1 hónapon aluli	11,6	11,5	7,6	6,4	6,5	5,3
1–5 hónapos	11,3	11,3	9,9	6,4	6,4	4,8
6–11 hónapos	6,8	6,2	7,2	4,7	3,7	2,9
Összes 1 éven aluli	29,7	29,0	24,7	17,5	16,6	12,9

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A háborút megelőzően a születések száma évente kevéssel változott, a háború alatt azonban a csecsemőhalandósági mutatót nagyban befolyásolta az évenként apadó születésszám, mivel a csecsemőhalottak egy része még az előző év nagyobb számú élveszületéseiből származott. Már önmagában is kedvezőtlenebb arányszámot kapunk, ha egy adott évben a megelőzőnél kisebb számú élveszülötthöz viszonyítjuk az előző évi nagyobb számú élveszülöttek miatti több halottat. Ezt kiküszöbölve – a csecsemők halandóságának havonkénti vizsgálatával – a korrigált adatok szintén azt mutatták, hogy a világháborús években – ugyan kevésbé, mint a nyers csecsemőhalandósági arányszám alapján, de egyértelműen – romlott az egy éven aluliak halandósága. 1915 és 1918 között minden évben magasabb volt a száz élveszülötthez jutó csecsemőhalálozás, mint 1913-ban.⁶⁴

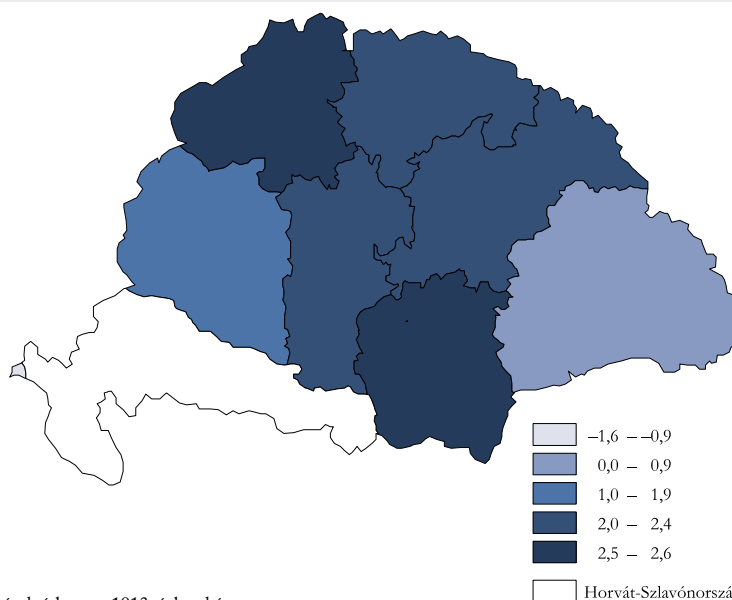
17. tábla Száz élveszülötthez jutó csecsemőhalálozás, korcsoportonként*

(százalék)

Korcsoport	1913	1914	1915	1916	1917	1918
1 hónapon aluli	7,8	7,7	8,1	8,0	8,5	8,8
1–5 hónapos	7,7	7,7	10,6	8,0	8,8	8,1
6–11 hónapos	4,6	4,3	7,7	5,8	4,6	4,8
Összes 1 éven aluli	20,1	19,7	26,4	21,8	21,6	21,7

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 18*. o.

17. ábra Száz élveszülötthez jutó csecsemőhalálozás változása, országrészenként*

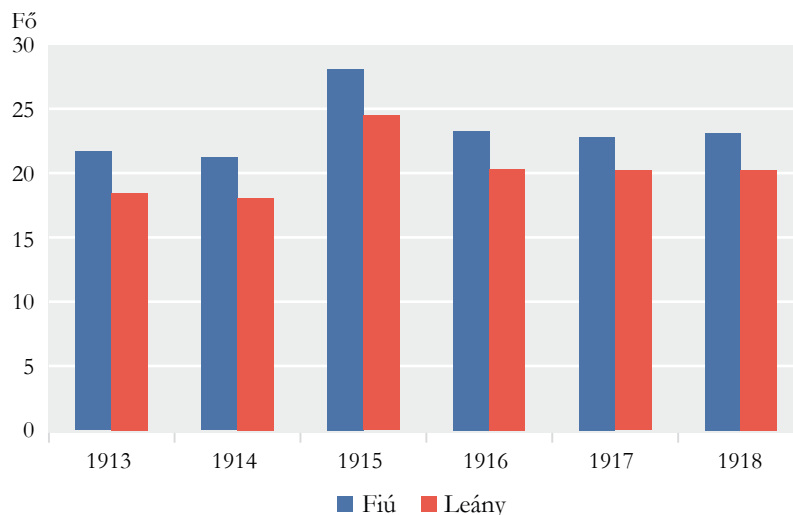
* Az 1914–1918. évek átlaga az 1913. évhez képest.

⁶⁴ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 19. o.

Az egyes országrészek közül a csecsemőhalandóság a háború előtti utolsó békeévhez képest a háború éveiben átlagosan a Tisza–Maros szögben emelkedett a legnagyobb mértékben. Az egyes háborús éveket tekintve 1914–15-ben, valamint 1918-ban is itt volt a legmagasabb a száz élveszületetre jutó csecsemőhalálozás, míg 1916-ban a Tisza bal partján, 1917-ben pedig a Duna–Tisza között.⁶⁵

A csecsemőhalálozást nemenként tekintve a fiúcssecsemők halandósága a háború idején is magasabb volt, mint a leányoké, egymáshoz való viszonyuk azonban némileg módosult.⁶⁶

18. ábra Száz élveszületetre jutó csecsemőhalálozás, nemenként*

*Horvát-Szlavónország nélkül.

A háború alatti kedvezőtlen élelmezési, közegészségügyi és társadalmi viszonyok számos európai országban negatív hatást gyakoroltak a csecsemőhalandóságra, majd a háborút követő években a nyers csecsemőhalálozási arányszám – az ezer élveszületetre jutó egy éven aluli meghalt – Európa országaiban jellemzően csökkent. A világháború után azokban a semleges országokban, illetve Írországban volt a legalacsonyabb a csecsemőhalandóság, ahol a háború előtt is; és Európa keleti, valamint délkeleti részein volt a legmagasabb, csakúgy, mint előtte. Magyarország ebben az összehasonlításban a legrosszabb mutatóval rendelkező országok között szerepelt, csak néhány balkáni állam, különösen Románia előzte meg.⁶⁷

Az I. világháború évei alatt a születések számának jelentős csökkenése következtében a bábák száma is visszaesett, sok baba véglegesen megszüntette működését. A háború előtti évben, Magyarország régi területén több mint 17 ezer, 1922-ben, az akkori területen alig 6 ezer szülésznő tevékenykedett, a tízezer lakosra jutó bábák száma 9-ről 7-re csökkent. A születésekhez viszonyítva is kedvezőtlenebb lett az ellátás, míg 1913-ban egy szülésznőre 38 születés jutott, addig 1922-ben 43. Az említett 9 év alatt például Budapesten 822-ről 540-re csökkent a szülésznők száma. A bábák képzettsége azonban növekedett, az oklevéllel rendelkezők aránya 80-ról 92 százalékra nőtt az úgynevezett másodrendű (3 hónapos tanfolyamot végzett) bábákkal szemben.

Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám. 454–461. o.

A nyugat-európai országok többségében a csecsemőhalandóságot a világháborút követő években sikerült a legutolsó békés évekhez képest is lecsökkenteni – a mutató értéke jellemzően 10 körül alakult –, hazánkban azonban ez a javulás nem következett be. A szintén legyőzött, és élelmezési szempontból kedvezőtlen helyzetben lévő Ausztriában az 1913. évi 19-hez képest a csecsemőhalandóság 1920-ban már 15-re csökkent, Németországban pedig 15-ről 13-ra sikerült visszahozni.

⁶⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 62. o.

⁶⁶ A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 19. o.

⁶⁷ Saile Tivadar: Az európai államok népmozgalma a háború után. Statisztikai Szemle, 1924. évi 07–08. szám, 265. o.

Magyarországon azonban a háború előttivel közel azonos szinten maradt a csecsemőhalálzási mutató értéke – minden ötödik élveszületett gyermek elhunyt egyéves kora előtt, ami tovább erősítette a háborús évek veszteségeit, és így akadályozta a népesség gyarapodását.⁶⁸

18. tábla Száz élveszülettre jutó csecsemőhalálzás néhány európai országban*

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Hadviselők						
Magyarország ^{a)}	20,1	19,7	26,4	21,8	21,6	21,7
Németország	15,1	16,4	16,8	14,9	15,5	15,4
Ausztria	19,0	17,2	21,8	19,2	18,6	19,3
Románia	20,2	18,7	–	–	–	–
Finnország	11,3	10,4	11,0	11,0	11,8	11,5
Franciaország	10,9	10,9	14,1	12,2	12,3	13,8
Anglia	10,3	10,5	11,0	9,1	9,6	9,7
Skócia	11,0	11,1	12,6	9,7	10,7	10,0
Írország	9,7	8,7	9,2	8,3	8,3	8,6
Semlegesek						
Svájc	9,6	9,3	9,0	7,8	7,9	8,8
Németalföld	9,1	9,5	8,7	8,5	8,7	9,3
Norvégia	6,5	6,8	6,8	6,4	6,4	6,3

^{a)} Horvát-Szlavónország nélkül.

* A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 19. o.

A háború utáni általános közegészségügyi helyzetet jellemezte az is, hogy a háborút követő években a csecsemők közül többen haltak meg egy hónaposnál fiatalabb korban, mint a háborút megelőzően: mintegy másfélszer annyi gyermek halt meg egy hónapos kora előtt, mint Norvégiában egyéves kora előtt. Az emberek általános fizikai leromlásának egyik következménye volt, hogy az újszülöttek viszonylag nagy hányada, 8,9 százaléka hunyt el veleszületett gyengeségben, bár ez gyakran csupán fedődiagnózisként szolgált. A halvaszületések aránya szintén jelentősen nőtt: a háború előtt a még európai viszonylatban is kedvezőnek számító 2,0–2,1 százalékos halvaszületési arány fokozatosan 2,7–2,8 százalékra nőtt, ami a gyermekek életképességének csökkenését jelezte.⁶⁹

Amennyiben hazánkban a háború utáni években a legkedvezőbb norvégiai mutató alapján számolnánk a csecsemőhalandóságot, ahol a háborút követően száz élveszületésre csupán 5–6 csecsemőhalálzás jutott, akkor Magyarországon évente mintegy 30 ezer gyermekkel több maradt volna életben.
Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám, 454–461. o.

⁶⁸ Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám, 457. o.

⁶⁹ Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. Statisztikai Szemle, 1924. évi 11–12. szám., 457–458. o.

A háború vérveszteségei

„Drága vérrel megírott történelem ez! – Ragyogó hőstettek halvány képei; magyar dicsőség fonnyadó virágai; ködbeszálló nagy idők ember fölötti szenvedéseinek, mártíromságának feledésbemenő, szüksézaúú vázslata...”

(József főherceg)

**A szegedi 46. gyalogezred temetője
a Doberdó-fennsíkon**
Hegyi Endre gyűjteményéből

A Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország népességarányos háborús veszteségei a legsúlyosabbak voltak az Osztrák–Magyar Monarchián belül. Mind a katonai szolgálatra bevonultak arányát tekintve, mind a halottak, az eltűntek és a hadifoglyok terén többet vállalt Ausztriánál és Bosznia-Hercegovinánál. A legnagyobb áldozatot a lakosságon belül az őstermeléssel foglalkozók hozták, területi szempontból pedig három, jelentős mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező vármegye: Csongrád, Csanád és Békés.

Magyarország vérvesztesége az I. világháborúban

A Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia világháborúban hozott áldozataira vonatkozó adatainak összeállítását a Honvédelmi, valamint a volt közös Hadügyminisztérium és egyéb források adatai alapján a Belügyminisztérium állította össze az 1920-as évek folyamán. A népességarányos mutatók számítása során a Belügyminisztérium az 1910. évi úgynevezett idegen honosok nélküli lakosságszámot vette alapul, amelybe nem számítottak bele sem a tagországok területén összeírt külföldi állampolgárok, sem a külföldön összeírt tagországbeli állampolgárok. Mivel azonban rendelkezésre áll az 1910-ben a Monarchia és Németország területén összeírt magyar, osztrák, illetve bosnyák állampolgárok száma is, ezért számításainkat – Mike Gyula ötlete alapján – ezen állampolgárok figyelembevételével elvégezve próbáltuk pontosabban megközelelni a népességarányos mutatók valóságos értékeit. Ezek a népszámlálás idején nem saját hazájukban tartózkodó állampolgárok ugyanis a katonai kötelezettségek szempontjából ugyanúgy beleszámítottak az egyes országok népességébe, mint a belföldön tartózkodók.⁷⁰

Frontvonalban

Hegyvi Endre gyűjteményéből

Az Osztrák–Magyar Monarchia által katonai céllal mozgósítottak száma az I. világháború kitörésétől 1918. október 31-ig 8 millió 322 ezer fő volt. A bevonultak 43 százaléka a Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország területéről, 54 százaléka Ausztriából, 2,6 százaléka pedig Bosznia-Hercegovinából származott.⁷¹

⁷⁰ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

⁷¹ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

19. tábla Az I. világháború folyamán az Osztrák–Magyar Monarchiában bevonultak száma és aránya

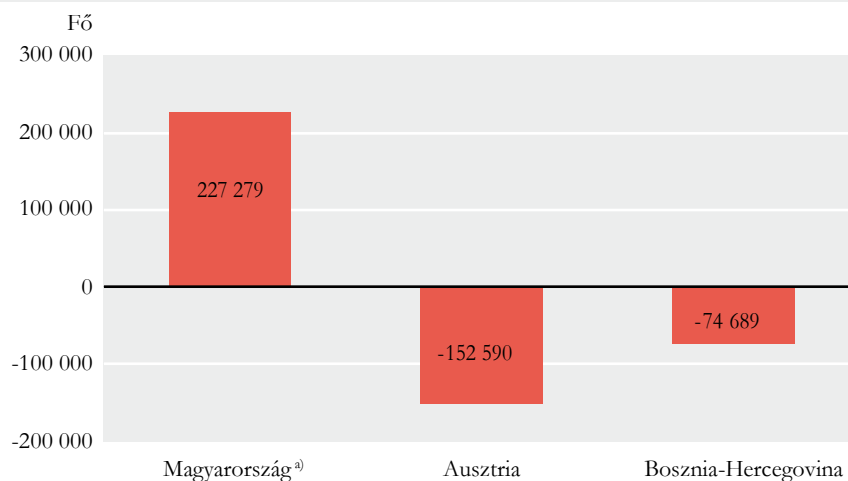
Ország	A lakosság ^{a)}		A bevonultak		Száz lakosra jutó bevonult
	száma	megoszlása, %	száma	megoszlása, %	
	1910-ben		(1914. júl. 26-tól 1918. okt. 31-ig)		
Magyarország ^{b)}	21 026 081	40,7	3 614 179	43,4	17,2
Ausztria	28 839 903	55,8	4 492 967	54,0	15,6
Bosznia–Hercegovina	1 796 569	3,5	214 704	2,6	12,0
Osztrák–Magyar Monarchia összesen	51 662 553	100,0	8 321 850	100,0	16,1

^{a)} Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország területén összeírt magyar, osztrák és bosnyák állampolgárok figyelembevételével.

^{b)} Horvát–Szlavónországgal együtt.

A Monarchia három tagországa lakosságszámának megoszlása alapján a Horvát–Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország területéről lényegesen több, Ausztriából és Bosznia–Hercegovinából pedig kevesebb egyén vonult be katonai szolgálatra, mint amennyi kiállítására az ország népességének arányában köteles lett volna.

19. ábra A Monarchia országaiból bevonultak többlete (+), illetve hiánya (-) a lakosság számaránya szerint megállapíthatóhoz képest, fő*

* Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország területén összeírt magyar, osztrák és bosnyák állampolgárok figyelembevételével.

^{a)} Horvát–Szlavónországgal együtt.

Amíg a Monarchia teljes népességének 16,1 százalékát mozgósította, addig Magyarország a lakosok 17,2, Ausztria 15,6, Bosznia–Hercegovina pedig 12,0 százalékát. Az I. világháborúban hadviselt államokat tekintve a katonai szolgálatra bevonultaknak a népességhez viszonyított aránya a Horvát–Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarországnál csak Németországban volt nagyobb (20,4 százalék).⁷²

A Monarchia területéről katonai szolgálatra bevonult 8 millió 322 ezer főből 5 millió 61 ezren szerepeltek a volt közös Hadügyminisztérium által összeállított háborús veszteségkimutatásokban. Ebből a halottak aránya 18, a sebesülteké 36 százalék volt, 17 százalékuk eltűnt, 29 százalék pedig hadifogságba esett. A Horvát–Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország által mozgósított katonák közül 381 ezren veszítették életüket, 743 ezren megsebesültek, az eltűntek és a hadifoglyok száma pedig 400 ezer, illetve 615 ezer fő volt.

⁷² Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

⁷³ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

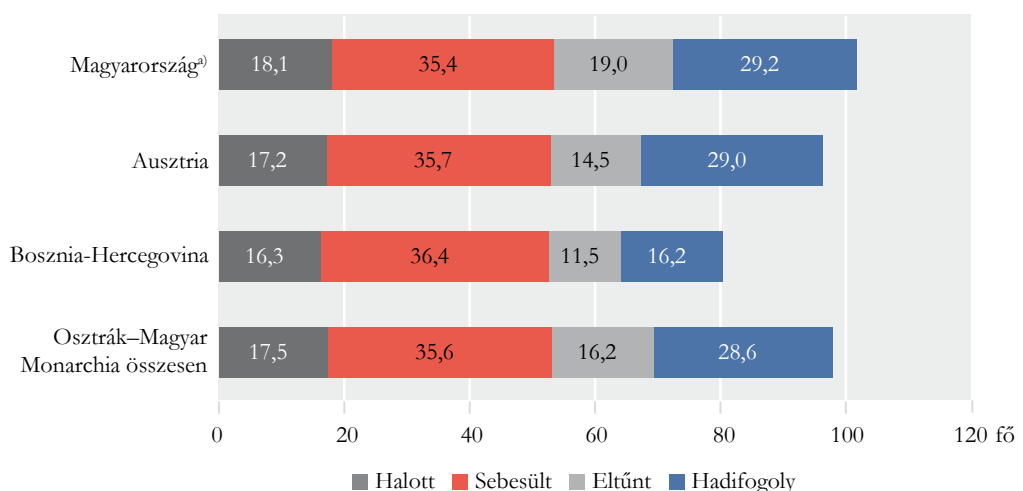

Gulyáságyúk
Hegy Endre gyűjteményéből

A háborús veszteségek népességhez viszonyított arányaiból kitűnik, hogy Magyarország nemcsak a katonai szolgálatra bevonultak arányát tekintve vállalt többet a Monarchián belül, de a halottak, az eltűntek és a hadifoglyok terén is súlyosabb áldozatot hozott.

A volt közös Hadügyminisztérium harctéri körülmények között készített veszteségkimutatásait a belügyminisztérium saját becsléseivel egészítette ki annak érdekében, hogy azok jobban megközelítsék a tényleges adatokat. A Belügyminisztérium becslését arra a tapasztalatra alapozta, hogy az eltűnteként kezeltek egyharmada a valóságban általában elesett, kétharmada pedig hadifogságba került; az összes hadifogolynak tekintett egyén hatoda pedig vagy a fogságban halt meg, vagy valójában a harctéren esett el, csak a nyilvántartások hiányossága miatt számították a hadifoglyok közé. Ezzel a kiegészítéssel a Monarchia összes elesetteinek száma valamivel több mint másfélmillió főt tett ki, és a bevonultak 18 százaléka vesztette életét az I. világháborúban, amiből Magyarország vesztesége 661 ezer fő volt.⁷⁴

20. ábra Az Osztrák–Magyar Monarchia veszteségeinek ezer lakosra jutó száma*

* Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország területén összeírt magyar, osztrák és bosnyák állampolgárok figyelembevételével.

^{a)} Horvát-Szlavónországgal együtt.

⁷⁴ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

Az első tömegpusztító vegyi fegyvert, a harcra gázt az I. világháborúban vetették be először. Alkalmazásának fő célja az volt, hogy a lövészárkokban meghúzódó katonákat az egészségükre ártalmas vegyi anyagokkal legyengítsék és az árkok elhagyására kényszerítsék, sok esetben maradandó (akár halálos) sérülés által harcképtelenné tegyék.

A németek és a franciák már 1914-ben több alkalommal próbálkoztak csupán ingerlő hatású harcra gázok alkalmazásával (például könnyfakasztó gázok), de ezeknek jelentős hatásuk nem volt.

A harcra gáz hatékonyabb felhasználásának úttörője Fritz Haber német vegyész volt. Az ő javaslatára vetettek be először klórgázt 1915. április 22-én Ypern mellett a franciák ellen.

Kezdetben a kedvező irányú szél juttatta célba a földbe ástott tartályokból kiáramló gázt, később vegyi anyagot tartalmazó töltetek kilövésével növelték a hatótávolságot, amely egyben az esetlegesen visszaforduló gázfelhő veszélyeztető hatásának kiküszöbölésére is alkalmasnak bizonyult.

Élettani hatásukat tekintve a harcra gázok hatása lehet izgató, mérgező vagy ezek kombinációja. A fojtó gázok (például klór) nagyobb koncentrációban a tüdő hörgőcskéit szétmarva lehetnek halálosak. Az I. világháborúban szintén alkalmazott foszgén először csak irritál, majd később a tüdőszövetek roncsolásával okoz halált. Bizonyos gázok a légzőszervek roncsolása mellett bőrkárosító hatással is rendelkeznek (például mustárgáz), ezért ezek ellen nemcsak gázálarccal, hanem vegyvédelmi ruházattal is védekezni kell. Kátai-Urbán Lajos – Teknős László: Vegyi fegyver alkalmazása az első világháborúban. Hadtudomány, XXIV. évf. 1–2. szám, 2014. 54–64. o.

20. tábla Az Osztrák–Magyar Monarchia halottainak összes száma (a halottnak tekinthető eltűntek és hadifoglyok hozzászámításával)

Ország	A halottak, halottnak tekinthető eltűntek és hadifoglyok			
	száma	megoszlása, %	a bevonultak százalékában	ezer lakosra jutó száma ^{a)}
Magyarország ^{b)}	660 821	43,4	18,3	31,4
Ausztria	819 816	53,8	18,2	28,4
Bosznia–Hercegovina	43 425	2,8	20,2	24,2
Osztrák–Magyar Monarchia összesen	1 524 062	100,0	18,3	29,5

^{a)} Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország területén összeírt magyar, osztrák és bosnyák állampolgárok figyelembevételével.

^{b)} Horvát-Szlavónországgal együtt.

A Trianon utáni Magyarország területének háborús embervesztesége

A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal az 1920-as népszámlálás alkalmával az úgynevezett házi gyűjtőíveken kérdezett rá az I. világháborúban meghaltak, holtta nyilvánítottak, eltűntek vagy hadifogságban levők adataira. A felvétel sajnos nem tekinthető teljesnek, mert kimaradtak belőle azok, akiknek nem voltak bejelentésre köteles hozzátartozói, vagy a felvétel idején (1920. december 31-én) már nem tartózkodtak a Trianon utáni Magyarország területén. Az adatok publikálása nem a népszámlálás köteteiben történt, hanem csak a Magyar Statisztikai Szemle 1927. évi 7. számában Mike Gyula által írt tanulmány keretében kerültek nagyrészt nyilvánosságra.⁷⁵ Az eredmények nem alkalmasak a közös Hadügyminisztérium által összeállított, a Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarországra vonatkozó adatokkal való összehasonlításra, mégis hasznos tájékoztatást nyújtanak az I. világháború áldozatairól.

Az adatok szerint a Trianon utáni Magyarországra eső háborús emberveszteség 739 600 fő volt, ennek 16 százalékát a halottak, 5,6 százalékát az eltűntek tették ki. Ez utóbbiakat a további számítások során gyakorlatilag halottnak tekintették, hiszen a világháború végétől a népszámlálásig eltelt 2 év alatt semmilyen életjelet nem adtak magukról. Összességében a Trianon utáni magyar területen az ezer lakosra jutó háborús emberveszteség 97 fő volt, ebből 21 fő volt a halottak, illetve halottnak

⁷⁵ Az 1920. évi Népszámlálás – hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929. 3. o.

tekinthető eltűntek száma. A halottak és eltűntek aránya a legénységi állomány embervesztéséből (22 százalék) kétszerese volt a tisztek között tapasztalt aránynak (11 százalék).⁷⁶

21. tábla A Trianon utáni Magyarország veszteségei az I. világháborúban

Megnevezés	Halottak	Eltűntek	Sebesültek	Betegség következté- ben megrok- kantak	Hadifogyók	Összesen
<i>Száma</i>						
Tiszt	2 803	458	19 574	1 651	6 564	31 050
Legénység	113 959	40 961	348 099	37 662	167 863	708 544
Összesen	116 762	41 419	367 673	39 313	174 427	739 594
<i>Megoszlás,%</i>						
Tiszt	9,0	1,5	63,0	5,3	21,1	100,0
Legénység	16,1	5,8	49,1	5,3	23,7	100,0
Összesen	15,8	5,6	49,7	5,3	23,6	100,0

Területi bontásban vizsgálva a veszteségeket, különösen a mai Csongrád és Békés megyének megfelelő területen lakók áldozatai számottevőek: az összes veszteségnevet (halottak, eltűntek, sebesültek, rokkantak és hadifogyók aránya) figyelembe véve a legsúlyosabb kárt – a vármegyék népességének számához viszonyítva – Csongrád (107 ezrelék), Csanád (106 ezrelék) és Békés (105 ezrelék) vármegyék szenvedték el.⁷⁷

22. tábla Az I. világháború legsúlyosabb embervesztéseit elszenvedő vármegyék a Trianon utáni Magyarországon

Összes veszteségnevet		Halottak és halottnak tekinthető eltűntek		Sebesültek	
vármegye	ezer lakosra jutó áldozat	vármegye	ezer lakosra jutó áldozat	vármegye	ezer lakosra jutó áldozat
Csongrád	106,6	Békés	27,5	Csongrád	55,1
Csanád	106,0	Csanád	25,7	Hajdú	51,3
Békés	104,9	Zala	25,2	Csanád	50,7
Heves	101,6	Csongrád	25,0	Békés	50,4

József főherceg, a VII. hadtest parancsnoka így emlékezett meg a szerb, az orosz és az olasz hadszíntereken helyt álló 46-os gyalogezredről Ajtay Endre, A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története: 1914–1918 c. könyvének (Délmagyarország, Szeged, 1933) bevezetője szerint: „Fogalom volt a szegedi 46-os ezred; a hősiesség és megbízhatóság dicsőséges fogalma. Hány számtalan esetben mentette meg a már-már végzetessé fajuló helyzetet; hány számtalanszor volt kénytelen, alig hogy kis pihenőre vitték a derék ezredet, újból a legsúlyosabb harcokba avatkozni és vérét ontva a döntést kierőszakolni.

A világháború során a 46. gyalogezred több mint három esztendeig volt az én parancsnokságom alatt, és pedig a harcterek legnehezebbjein. Soha nem csalódtam benne, ha a legsúlyosabb föladatak elé is állítottam, mindig hűségesen és bámulatos áldozatkészséggel, többnyire sikeresen hajtotta végre azt, amivel megbíztam.

Köteteket írhatnak én is a 46-osok kálváriájáról, az ő lelkes hazafiságukról, hű megbízhatóságukról, hősiességükéről, hiszen szemtanúja voltam gyakran emberföltötti küzdelmeinek és láttam azt, hogy mire képes hazája védelmében e hős nemzedék.”

⁷⁶Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. évi 7. szám. 629–630. o.

⁷⁷Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. évi 7. szám. 630. o.

A halottak és a halottnak tekinthető eltűntek túlnyomó többségének, 70 százalékának utolsó foglalkozása az őstermeléshez, 23 százaléké az iparforgalomhoz kapcsolódott, míg a szolgáltatási csoportokat csupán 7,2 százalék képviselte. Ezer keresőre összességében 48 fő halott és eltűnt jutott, a legnagyobb veszteséget az őstermeléssel foglalkozók szenvedték el (68 fő), a legkisebbet – a harctéri szolgálat alól legnagyobb arányban mentesített – közszolgálat és szabadfoglalkozás csoportba tartozók (19 fő). Az őstermelők 59 százaléka tartozott a mezőgazdasági munkások közé, az ő veszteségi arányszámuk 129 fő volt, csaknem háromszorosa az országos arányszámnak.⁷⁸

A világháború során meghaltak felekezet szerinti megoszlásában a legnagyobb arányt a – népességen belül is döntő hányadot képviselő – római katolikusok tették ki (64 százalék), míg legnagyobb népességarányos vesztesége az evangélikus felekezetnek volt (47 ezrelék).⁷⁹

A születési évfolyamok közül a legsúlyosabb áldozatot a háború kitörésének pillanatától szolgálati kötelezettség alá eső évfolyamok⁸⁰ hozták: a háború kitörésekor 18–35 éves férfiak körében a halottak és halottnak tekinthető eltűntek aránya 10 százalék volt. Az áldozatok között az egészen fiatal, és az idős korosztályok is megjelentek. 287 áldozat a háború kitörésekor még csak 12 éves volt, 156 áldozat pedig ugyanekkor már a 60. életévét is betöltötte.⁸¹

A háborús vérveszteségek listájának végén említést kell tennünk azokról, akik a háború folyamán szerzett betegség vagy sebesülés miatt hadirokkanttá váltak, és a hazatérést követően ennek – testi vagy lelki – következményeibe haltak bele.⁸²

Lövészárók

Hegy Endre gyűjteményéből

23. tábla Az I. világháborúban meghaltak (holttá nyilvánítottak és eltűntek) száma és aránya foglalkozási csoportok szerint a Trianon utáni Magyarország területén*

Foglalkozás	Meghalt, holttá nyilvánított, eltűnt	Ezer keresőre jutó meghalt	Az összes veszteség százalékában
Őstermelés	108 684	67,5	69,8
Iparforgalom	35 821	29,4	23,0
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	2 822	19,2	1,8
Napszámos	3 865	51,4	2,5
Véderő (csak tisztek és tisztviselők)	379	51,0	0,2
Egyéb foglalkozási csoport	3 743	24,2	2,4
Házi cseléd	485	27,8	0,3
Összesen ⁸¹⁾	155 799	48,2	100,0

⁸¹⁾ A meghaltak, holttá nyilvánítottak és eltűntek összes számában itt nem szerepel 2 382 olyan egyén, akiknek utolsó lakhelye elszakított területen vagy külföldön volt.

* Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 631. o.

⁷⁸⁾ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

⁷⁹⁾ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

⁸⁰⁾ 1912. évi XXX. tc. a véderőről

⁸¹⁾ Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. év 7. szám, 624–633. o.

⁸²⁾ Parádi Jenő: Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje. Statisztikai Szemle, 1940. évi 7. szám, 568–614. o.

Népeesség

*„Teljesítse minden magyar ember a kötelességét
azon a ponton, ahova őt a sors állította.”*

(Gróf Tisza István)

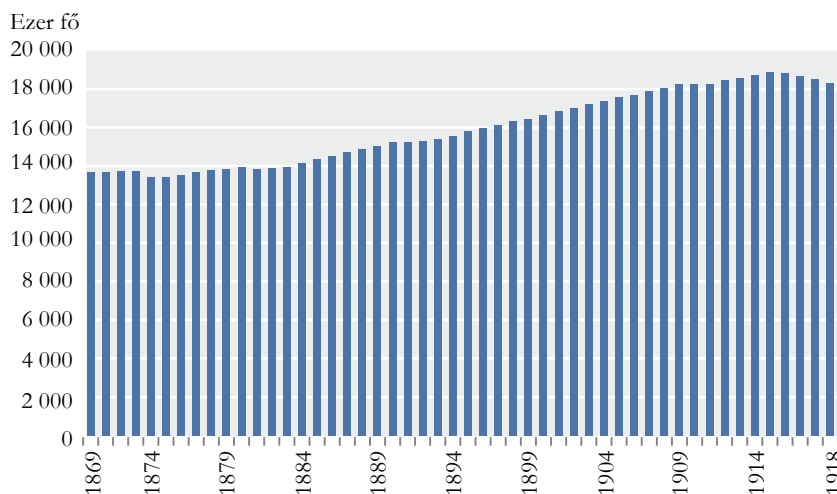
Iskolai osztály, 1913/14-es tanév
Hegyí Endre gyűjteményéből

A történelmi Magyarország területén (Horvát-Szlavónország nélkül) az I. világháború kezdetéig – a természetes szaporodás következtében – még emelkedett a lakosság száma. A világháború kitörését követően azonban a népességszám csökkenésnek indult. A népességet ebben az időben a háborús emberveszteségen túl, a természetes fogyás is apasztotta. A háborús évek alatt a természetes fogyás a lakosságszámban közel 400 ezer fős veszteséget eredményezett. Ehhez hozzá számítva a hősi halottakat, eltűnteket, valamint az elmaradt születéseket Magyarország népességének háborús csökkenése együttesen közel kétmillió főre tehető.

A háború hatása a népességszámra

A történelmi Magyarország területén (Horvát-Szlavónország nélkül) a lakosság száma 1870 és 1910 között több mint egyharmadával, 13,7 millióról 18,3 millió főre emelkedett. A népességnövekedés a természetes szaporodás következménye, hiszen ebben az időben a külső vándorlás egyenlege negatív volt. Az ország lakossága 1910 után még néhány évig nőtt, majd az I. világháború kitörését követően csökkenésnek indult. A népességet ebben az időben a háborús emberveszteségen túl, a természetes fogyás is apasztotta.⁸³

21. ábra Magyarország népességszámának alakulása, az év végén*

*Az 1909-es év adata becsült adat.

Természetes szaporodás/fogyás

Az 1870 és 1914 közötti Magyarországot természetes szaporodás jellemezte. Ez idő alatt mindössze az 1872/73-as kolerajárvány sújtotta évek zárultak fogyással, a többi évben a születések száma meghaladta a halálozásokét.⁸⁴

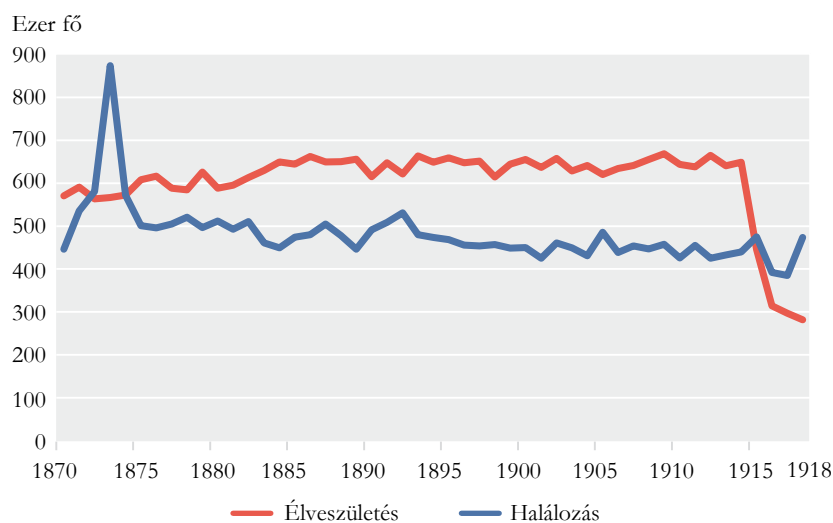
A Nagy Háború előtti békeévekben Magyarország népessége a születések és a halálozások különbözete által évenként átlag 200 ezer fővel gyarapodott. A háború évei alatt, egész pontosan 1915-től kezdve a természetes szaporodást fogyás váltotta fel. A fogyás évről évre erősödött, a nagysága 1918-ban már meghaladta a 192 ezer főt. A háború utolsó évének „hiánya” nem csak a születések mélypontja miatt volt nagyon magas, hanem amiatt is, hogy a legyengült lakosságot influenzajárvány sújtotta, így a polgári lakosság körében a halálozások száma szintén ebben az esztendőben volt az egyik legmagasabb. A háborús évek együttesen a lakosságszámban közel 400 ezer fős természetes fogyás eredményeztek. Ehhez hozzá számítva a hősi halottakat, eltűnteket, valamint az elmaradt születéseket, a történelmi Magyarország népességének közvetlen háborús csökkenése 1914 és 1918 között közel 2 millió főre tehető.⁸⁵

⁸³ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

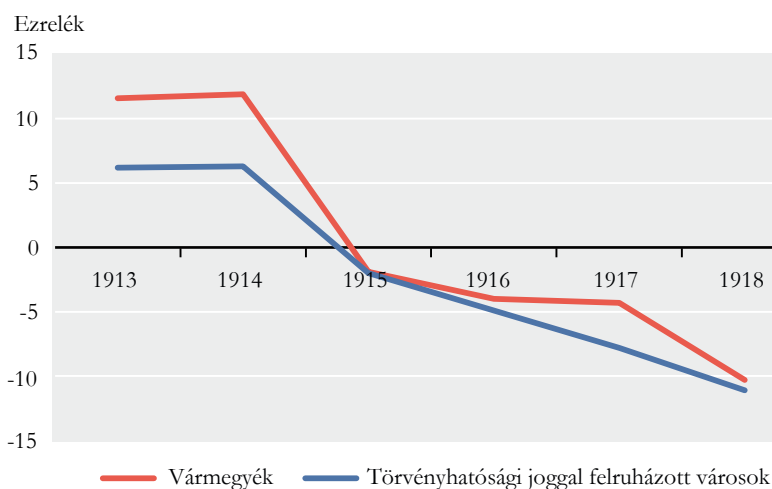
⁸⁴ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

⁸⁵ Íszádeczky-Kardoss Tibor.: A világháború hatása Magyarország népességére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

22. ábra Az élveszületések és a halálozások számának alakulása

23. ábra Az ezer lakosra jutó természetes szaporodás/fogyás

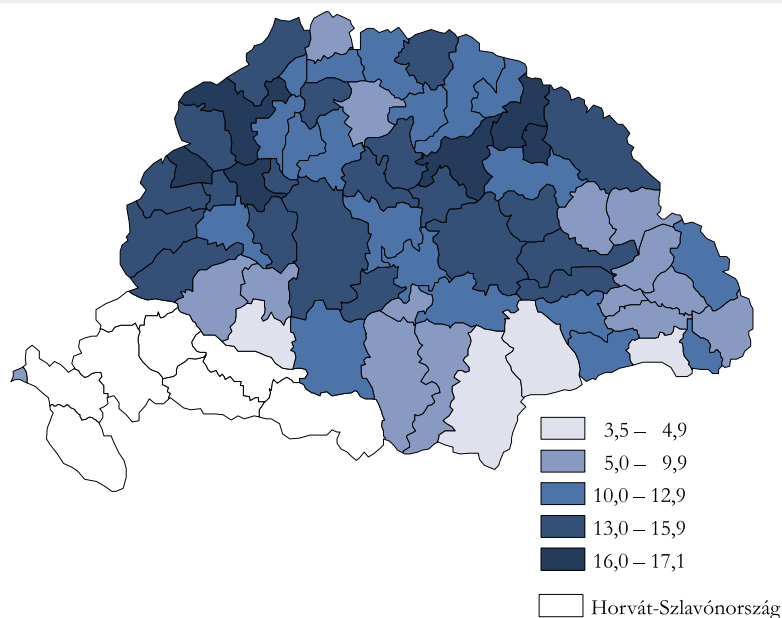

24. tábla Az élveszületések és a halálozások különbözete*

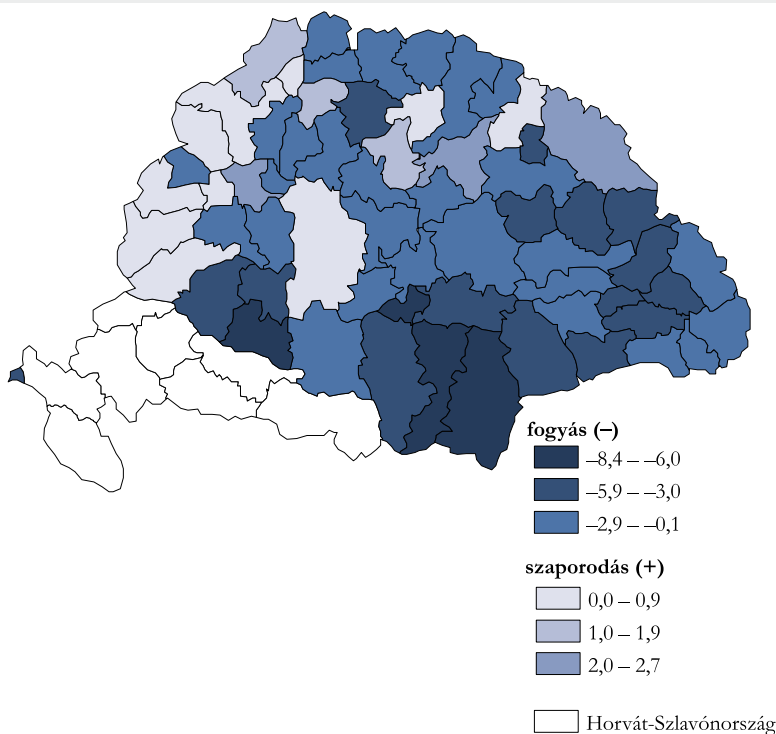
Évek	Természetes szaporodás/fogyás, fő	Az ezer lakosra jutó természetes szaporodás/fogyás
1913	207 638	11,1
1914	208 941	11,1
1915	-29 546	-1,6
1916	-77 804	-4,1
1917	-87 604	-4,7
1918	-192 031	-10,4

* Íszádeczky-Kardoss Tibor: A világháború hatása Magyarország népesedésére. Közművelődés, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.

24.1 ábra Ezer lakosra jutó természetes szaporodás/fogyás, 1913

24.2 ábra Ezer lakosra jutó természetes szaporodás/fogyás, 1914–1918 átlaga

A természetes szaporodás/fogyás országrészenként különbözik. A természetes szaporodás értéke már a háború kitörése előtt is a Tisza–Maros szögben volt a legkisebb. 1918-ban ezt az országrészt már 13,8 ezrelékes fogyás jellemezte, ami másfélszerese a Tisza jobb partján lévő terület értékének, ami országosan a legalacsonyabb.

Ha a természetes szaporodás/fogyás szempontjából a vármegyék adatait összehasonlítjuk a városokéval, akkor azt tapasztaljuk, hogy a városok népmozgalmára kevésbé hatott a háború, hiszen az ezer

lakosra jutó természetes szaporodás értéke – a háború előtt – a vármegyékben még kétszerese volt a városokénak, addig a háború éveire a különbség szinte eltűnt.

A természetes fogyás szempontjából nemzetközi szinten minden országban a spanyolnátha által sújtott 1918-as év a legkedvezőtlenebb. A magyarországinál nagyobb fogyást ebben az évben Olaszország, Ausztria, Franciaország, Portugália, Németország és leginkább Románia adatai mutatnak.⁸⁶

25. tábla Természetes szaporodási/fogyási arányszám néhány európai országban*
(ezrelék)

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Hadviselők						
Magyarország ^{a)}	11,1	11,1	-1,6	-4,1	-4,7	-10,4
Németország	12,4	7,8	-1,9	-4,0	-6,6	-10,5
Ausztria	9,4	5,2	-2,9	-6,2	-9,0	-13,3
Portugália	13,3	12,5	12,0	10,3	9,0	-11,4
Románia	16,0	18,3	16,0	–	–	-26,9
Finnország	11,0	11,3	9,5	7,5	6,7	4,7
Franciaország	0,6	-1,6	-7,8	-8,7	-8,2	-11,9
Anglia	11,3	9,5	6,2	6,5	3,4	0,1
Olaszország	13,0	13,1	8,2	0,7	-6,1	-17,5
Semlegesek						
Svájc	8,8	8,7	6,2	6,0	4,8	-0,6
Németalföld	15,9	15,8	13,8	13,6	12,9	7,7
Norvégia	12,3	12,0	10,3	10,6	11,8	7,7
Dánia	13,1	13,1	11,4	11,0	10,5	11,1

^{a)} Horvát-Szlavónország nélkül

* Saile Tivadar: A háborús évek népmozgalmának Európa-szerte mutatkozó szabályszerűsége. Statisztikai Szemle, 1923. év 05–06. szám

Vándorlás a határokon át

Az ország – azon belül az egyes országrészek – lakosságát az elveszületés és a halálozás mellett a vándorlás alakítja. Leggyakrabban a könnyebb boldogulás reményében indul meg az elvándorlás a gazdaságilag fejletlen, valamint a háborúk, válságok által sújtott területekről oda, ahol az emberek békés körülmények között élhetnek és biztosítottnak látják a megélhetésüket. A közlekedési viszonyok javulása, az új közlekedési eszközök megjelenése, az utazás költségének csökkenése mind-mind ösztönzik a migrációt. A biztonságot és megélhetést keresők egyre nagyobb távolságot tesznek meg a kedvezőbb munkalehetőségekért, először a szomszéd település, a szomszéd megye, az ország másik fele, majd a környező országok és végül a több ezer kilométer sem jelent akadályt.⁸⁷

Magyarország a 19. század közepéig inkább befogadó ország volt, mint küldő, vagyis a külső vándorlási egyenlege pozitív. Az 1848–49-es szabadságharcot követően emigránshullám indult el, amikor a volt Kossuth-katonák menekültek a megtorlás elől. A jóval nagyobb súllyal bíró második kivándorlási hullám 1870 utánra tehető, Magyarország ekkor vált kibocsátó országgá. A célállomás döntően az Amerikai Egyesült Államok volt. Ez a folyamat – bár különböző motivációs tényezők tarkították – tartósan bizonyult. Az I. világháború kitöréséig a hajóutas-regiszterek alapján több mint 2 millió ember hagyta el az országot, közülük minden harmadik magyar nemzetiségű. Az időszak elején a módosabbak vágtak neki az útnak, akiknek volt földjük, házuk, rendezett családjuk, és főként pénzük a hajójegyre. (Egyrészt akkoriban az elaprózott földbirtokok már nem nyújtottak biztos megélhetést, másrészt a már megszerzett vagyonukat féltették az egyre romló gazdasági helyzetűtől.) Ezek a kivándorlások nem voltak véglegesnek tekinthetők, mivel a külhonban megszerzett pénzzel később visszatértek, és azt itthon földbe, ingatlanba fektették. A gyarapodást látva az itthon maradt szegényebb réteg is útnak indult a jobb élet

⁸⁶ Saile Tivadar: A háborús évek népmozgalmának Európa-szerte mutatkozó szabályszerűsége. Statisztikai Szemle, 1923. év 05–06. szám, 228–236. o.

⁸⁷ Pálvölgyi Balázs: A határrendőrségtől a földreformig.. In: Szoboszlai-Kiss K. – Deli G. (szerk.): Tanulmányok a 70 éves Bihari Balázs tiszteletére. Győr, Universitas-Győr, 2013, 393–406. o.

reményében (az Egyesült Államokban magasabbak bérekhez olcsóbb élelmiszerárak és alacsonyabb adók társultak).⁸⁸ A kormányzat részéről a tömeges kivándorlást megelőzendő történetek kísérletek a népesség megtartására, azonban ezek a szabályozások nem hoztak áttörést. Megoldás a földreform és az ipari fejlődés lehetett volna. Az I. világháború idején egész Európa hadszínterré vált, minden harcképes emberre szükség volt, így más országokhoz hasonlóan Magyarországon sem volt megengedhető a had-erő kivándorlása az országból, amit rendeletben meg is tiltottak.

A kivándorlási statisztikák gyűjtését 1898-ban rendelték el, ezeket a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal összesítette, kisebb nagyobb módosításokkal az I. világháborúig havi rendszerességgel rendelkezésre álltak. 1914 júliusában az adatszolgáltatás teljesen megszűnt, a háborús évek adatait csak évekkel később adták közre, több-kevesebb pontossággal. *„A hadi állapottal járó forgalmi zavarok ugyanis a statisztikai adatok beszolgáltatását nagyon késleltették; az adatok teljessége is sokat szenvedett, egyes adatközlések fontossága pedig csökkent, sőt – mint a kivándorlási és útlevélstatisztikáé a kivándorlási tilalom kibocsátása óta – hosszabb időre egészen jelentéktelenné vált”* – ezzel a magyarázattal tette közzé a KSH akkori értesítőjében a vándorlásra vonatkozó adatokat.⁹⁰

A statisztikák a kivándorlásokról tartalmaznak némi pontatlanságot, a kivándorláshoz szükséges úti okmányt (útlevelet) csak egyszer lehetett felhasználni, de gyakran előfordult, hogy a kivándorlók visszaküldték az útlevelüket, így azzal érvényességük alatt több ember is kiutazhatott. Az illegálisan kivándorlók miatt a KSH adatai és a kikötők hajóutas nyilvántartásai jelentősen eltérnek egymástól (1901–1913 között 15–20 százalékkal több kivándorló magyar állampolgárt regisztráltak a hajózási statisztikák). A különbség 1903-ban és 1904-ben volt a legmagasabb, majd az első kivándorlási törvény (1903) lecsökkentette az illegális elvándorlásokat. Ezt követően újra növekedésnek indult az útlevelet kérelmezők és az országot ténylegesen el is hagyók száma, amit csak a 1907-es amerikai gazdasági válság vetett vissza némiképp. A kivándorlást szabályozó törvény (1909) sem tudta visszaszorítani a főként gazdasági és társadalmi tényezők által befolyásolt népesség mozgást. 1913-ban a Magyarországról (Horvát-Szlavónországot nem számítva) kivándorló 83 ezer fő 46 százaléka volt férfi, annak ellenére, hogy ebben az évben a hadköteles férfiak kivándorlása tiltott volt. Igaz a rendelet hatása megmutatkozik a nemek közötti arányban, mivel 1913 az egyetlen év a századforduló és az I. világháború között, amikor a kivándorló nők száma meghaladta a férfiakét.⁹¹

A Magyarországról kivándorlók döntő többségének úticélja Amerika, azon belül is az Egyesült Államok volt. 1901 és 1915 között a hivatalos statisztikák szerint az országot elhagyó 1 216 ezer fő 86 százaléka a tengeren túlra tartott, 13 százaléka Európába más országokban keresett új hazát, míg a fennmaradók más földrészre vándoroltak.⁹²

„A 19. század közepéig – végéig a Kárpát medencében – általában nem volt határőrizeti rendszer az országhatároknál, csak az utakat vigyázták. Ellenben az országon belül az utakon még a megyehatároknál is ellenőrzésre lehetett számítani. A 18-19. században hosszabb távra csak dokumentum – passzus, kézműveseknél vándorkönyv – birtokában lehetett utazni. Magyarán ez azt jelentette, hogy aki utat használt, lovon – kocsin közlekedett, annak mozgását ellenőrizték. Aki gyalogosan lépte át a „zöld határt” az viszont csavargónak számított, melyre minden közösség gyanakodva nézett, így személyi kapcsolatok nélkül messze nem igen juthatott. (Aki ennek ellenére próbálkozott, hamar a tömlöc fenekén találhatta magát, ahonnan szerencsés esetben két tucat botütéssel és kitoloncolással szabadult, kevésbé szerencsés esetben a 20–30 évre katonának szegődés hozta ki.) A földesurak engedélyhez kötötték alattvalóik elköltözését, tehát az engedély nélküli eltávozás gyakorlatilag teljes vagyonvesztést jelentett. Az önkormányzatok (megyék, városok), a földesurak, az államhatalom és az egyház nem csak tilthatták alattvalóik távozását, de egyes csoportokat távozásra is kényszeríthettek (nem kedvelt felekezeti, etnikai és foglalkozási csoportok: protestánsok vagy katolikusok, továbbá zsidók, cigányok, örmények juthattak erre a sorsra.) A konkurens államok, egyházak, földesurak, megyék viszont esetenként anyagi támogatás (föld, ház, ingatlan javak juttatása, ideiglenes adóelengedések, stb.) ígéretével ösztönözhatték az érdekeiket szolgáló bevándorlást.”
Farágó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába I. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem, 2011, Budapest.

⁸⁸ Bódi Ferenc: Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon, In: Bódi F. (szerk): Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon, Debrecen, 2011, 321–332.o.

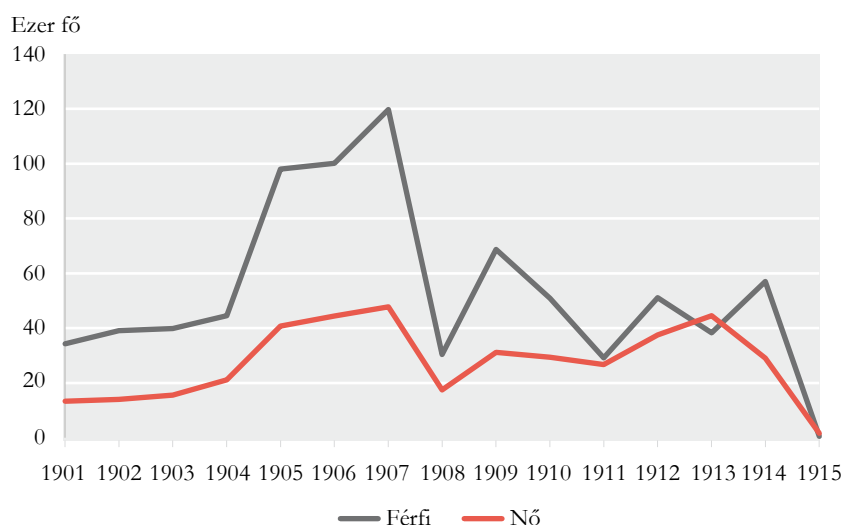
⁸⁹ Pálvölgyi Balázs: A határrendőrségtől a földreformig. In: Szoboszlai-Kiss K. – Deli G. (szerk.): Tanulmányok a 70 éves Bihari Balázs tiszteletére, Győr, Universitas-Győr, 2013, 396–406.o.

⁹⁰ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történeti Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009, 13–37. o.

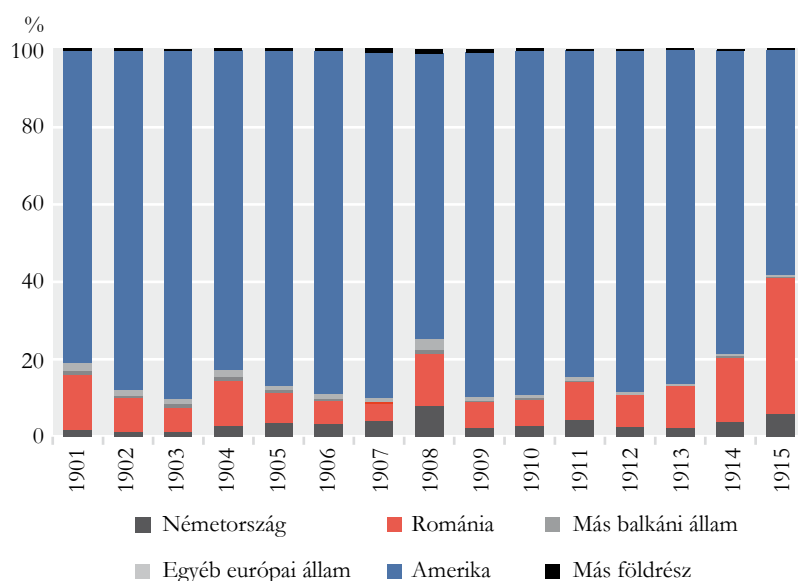
⁹¹ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történeti Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009, 13–37. o.

⁹² Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történeti Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009, 13–37. o.

25. ábra A kivándorlók számának alakulása nemenként

26. ábra A kivándorlók megoszlása a kivándorlás célja szerint

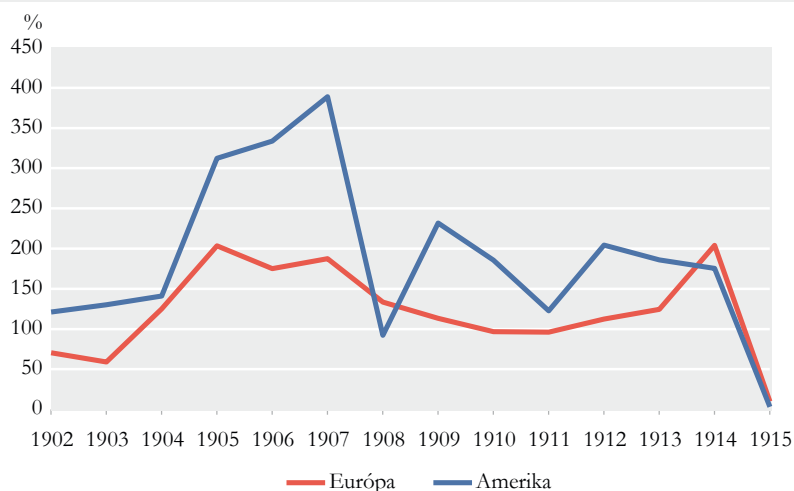
Az amerikai kivándorlások száma sokkal hektikusabban alakult, mint az Európán belülieké (az Ausztriába való vándorlás nem minősült kivándorlásnak, ezért nem is tartották nyilván). Jól látható, hogy az amerikai gazdasági válság következtében 1908-ban lecsökkent a forgalom, illetve a háborúra készülve a hadképes férfiak kivándorlását tiltó rendeletet vezettek be, ami zuhanásszerű csökkenést idézett elő nemcsak az amerikai, hanem európai kivándorlások számában is.⁹³

Európán belül Magyarországról a legtöbben a szomszédos Románia felé emigráltak. 1901–1915 között ők tették ki a kontinensen belüli vándorlók (164 ezer fő) 64 százalékát. Románia után Németország is nagyobb létszámú (24 százalék) magyar állampolgárnak biztosított új hazát. További jelentős befogadó országnak a balkáni államok közül még Szerbia és Bulgária számított.⁹⁴

⁹³ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történelmi Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009. 13–37. o.

⁹⁴ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történelmi Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009. 13–37. o.

27. ábra A kivándorlások alakulása a két legjellemzőbb úticél szerint (1901=100,0)

A kivándorlásra jogosultak – vagyis az ország elhagyására engedélyt szerzők – száma alapján 1905-1915 között az országrészek közül a Tisza jobb partján fekvő viszonylag fejletlen területek veszítették a legtöbb lakost, együttesen 284 ezer főt. Egy évtől (1907-ben a Tisza–Maros szögéből egy év alatt több mint 50 ezer ember távozott) eltekintve, közvetlenül a háború előtti évekig, erről a területről vándoroltak ki évről évre a legtöbben. Míg az Amerikába kivándorlók aránya a régiók többségében 90 százalék feletti volt, addig a Királyhágón túli – szintén gyengén fejlett – erdélyi vármegyékből a kivándorlók 34 százaléka Romániába települt át, és csak 60 százaléka választotta Amerikát új hazájának. Az Alföld és a Dunántúl egyes megyéiből, valamint Budapest környékéről lényegesen kisebb elvándorlást regisztráltak. A nemzetiségek kivándorlása Erdélyből, illetve a Felvidékről – etnikailag jóval színesebb területekről lévén szó – volt nagyobb arányú. Míg a magyar lakosságot igyekeztek maradásra bírni, vagy visszacsábítani, addig a nemzetiségek kivándorlását nem próbálták megakadályozni.⁹⁵

Családi foto

Hegyvi Endre gyűjteményéből

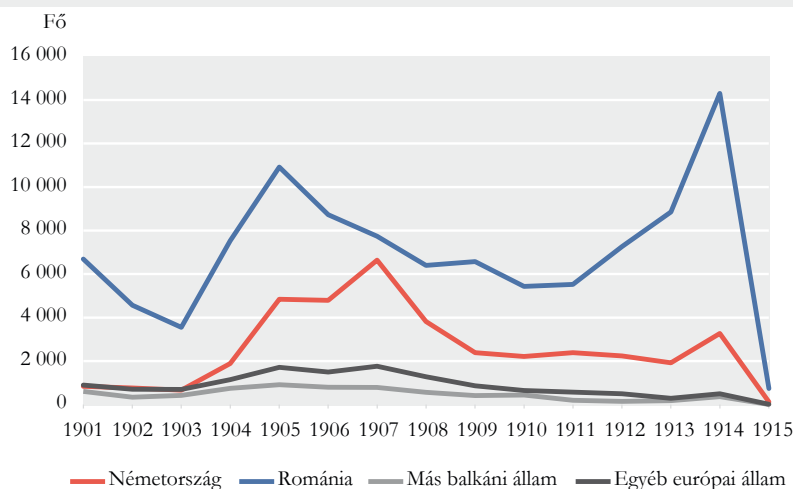
Magyarországon a 19. század közepéig inkább befogadó ország, mint küldő, vagyis a külső vándorlási egyenlege pozitív. A betelepülések az 1700-as évek elején kezdődtek, a török uralom alól felszabadult szinte lakatlan területek benépesítésére németek, osztrákok, rutének, zsidók, szerbek, bolgárok, görögök, bunyevácok, sokácok, svábok, havasalföldi románok, valamint a Balkánról nagyobb számban vándorcigányok érkeztek. Ennek következtében az ország lakossága az 1790-es népszámlálás idejére 10 millióra duzzadt, a térség a népek „olvasztótégelyévé” vált, akik egy többnemzetiségű, többnyelvű, többvallású országban egymás mellett megférve békében éltek. Ekkor a nemzetiségek összességében már többségben voltak, ők alkották a népesség 62 százalékát.

Bódi Ferenc: Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon, In: Helyi szociális ellátórendszer, Bódi F. (szerk.), Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 321–332. o.

⁹⁵ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történeli Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009 13–37. o.

A nemzetközi migrációban 1915-ig Magyar-ország szerepe számottevő volt. 1901-1905 között a 4., majd azt követően az 5. helyet foglalta el az európai országok sorában. Az első helyen Nagy-Britannia és Olaszország állt. A két ország az I. világháború előtti időszakban évente külön-külön több mint 200 ezer lakost veszített, de a háború alatt és azt követően is migrációs veszteségük több mint 100 ezer fő volt. 1915 után Magyarországon a kivándorlási tilalom következtében minimálisra csökkent a kivándorlás, így az már nem szerepel a nemzetközi statisztikákban. 1915 és 1920 között alig 3 ezren, az azt követő években is mindössze 27 ezren vándoroltak ki az országból, amit az Egyesült Államok 1924-es bevándorlási kvótatörvénye tovább csökkentett.⁹⁶

28. ábra Az európai kivándorlások alakulása célországok szerint

A háború hatása a népességre

A trianoni békediktátum előtti Magyarország népességének 2 millióra becsült csökkenése nem mutatja a világháború pusztításának teljes nagyságát. A háború utáni évek kedvezőtlen halálzási viszonyai, a rossz gazdasági helyzet, a produktív korosztályokban mutatkozó hiány, az elmaradt születések miatt a népesség kormegoszlásának kedvezőtlen eltolódása mind-mind növelték a veszteséget. Ezen kívül a világháború pusztítása éreztette hatását a népesség nem-, életkor és családi állapot szerinti szerkezetében is.⁹⁷

A születési mozgalom alakulása hosszú távon meghatározó tényezője az adott térség népességszámának, illetve összetételének. Magyarországon az I. világháború nagymértékű születésszám-kiesése hosszú időre szóló nyomot hagyott a népesség korfáján. Ezt a tényt jól mutatja, hogy a háború idején született generációk létszáma jóval kisebb mind a náluk öt évvel idősebb, mind a náluk öt évvel fiatalabb nemzedéknél.⁹⁸

A történelmi Magyarország területén az 1900. évi népszámlálási idején a nők száma majd 92,6 ezer

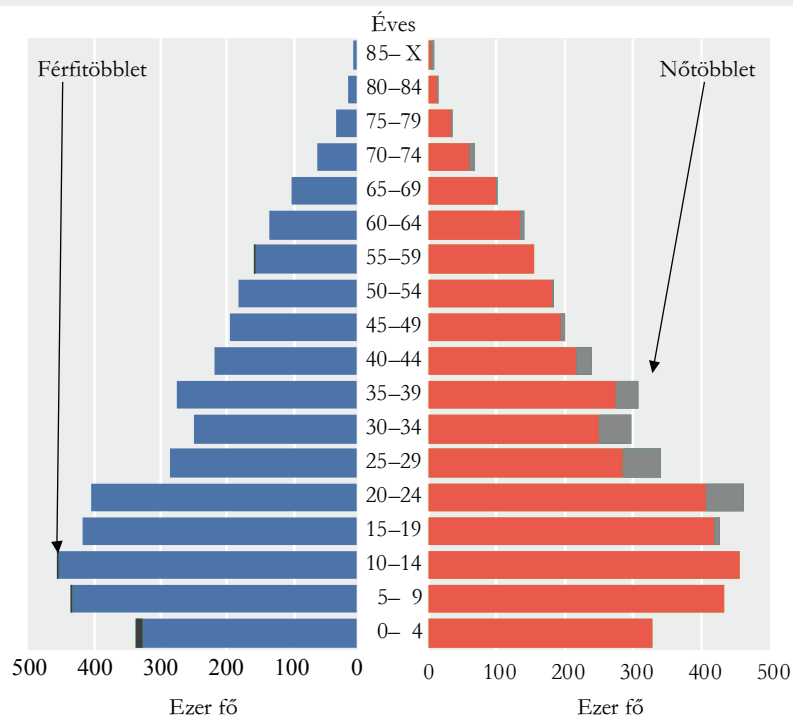
Hazatérő katona a családja körében
Hegyri Endre gyűjteményéből

⁹⁶ Bencsik Péter: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. Rendvédelmi Történelmi Füzetek, XVII. évf. 20. szám, Budapest, 2009. 13–37. o.

⁹⁷ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

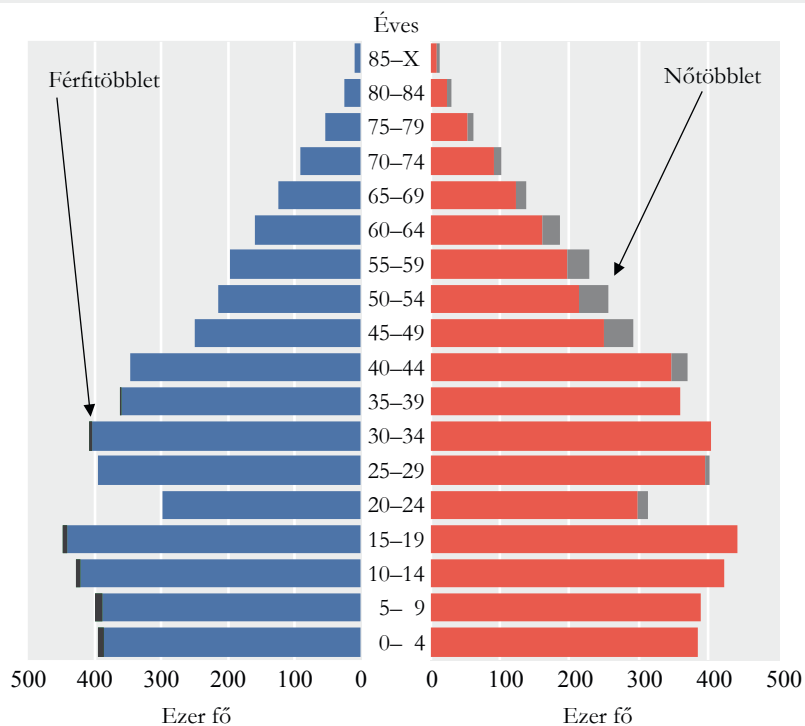
⁹⁸ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

29.1 ábra Korfa* 1920

* A jelenlegi Magyarország területére vonatkozó adatok.

29.2 ábra Korfa* 1941

* A jelenlegi Magyarország területére vonatkozó adatok.

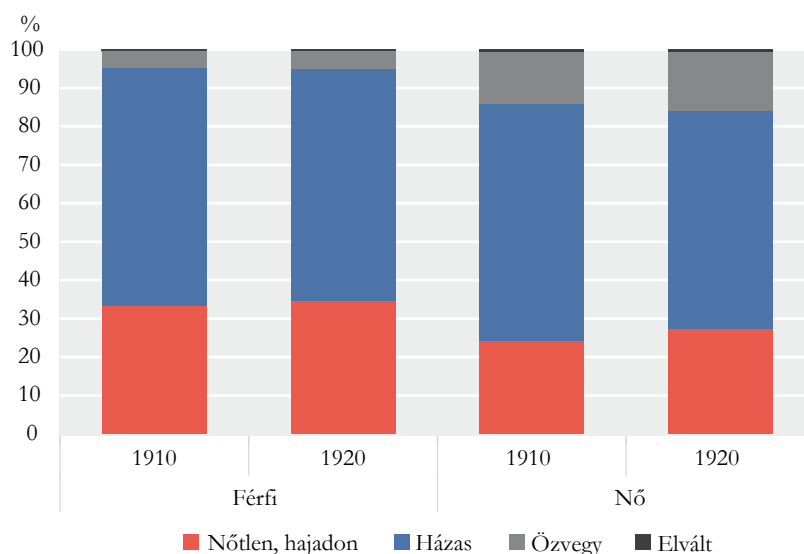
26. tábla Férfiak és nők száma

Évek	Férfi	Nő	Összesen	Ezer férfira jutó nő
<i>A történelmi Magyarország területén</i>				
1900	8 372 819	8 465 436	16 838 255	1 011
1910	9 062 935	9 201 598	18 264 533	1 015
<i>Magyarország jelenlegi területén</i>				
1910	3 789 868	3 817 103	7 606 971	1 007
1920	3 870 904	4 109 239	7 980 143	1 062

fővel, 1910-ben pedig már 138,7 ezer fővel haladta meg a férfiakét. A nőtöbblet folyamatos emelkedése a férfiak erőteljesebb kivándorlásával magyarázható, hiszen az 1900 és 1910 között kivándorló összesen 935 ezer fő között 2,3-szor több volt a férfi, mint a nő. 1900-ban ezer férfira még 1011, míg 1910-ben már 1015 nő jutott. A nemek arányának a nők javára történt eltolódását a háború felerősítette, amit az 1920-as népszámlálás adatai is jól példázhatnak.⁹⁹

A népesség családi állapotának változásában is érezhető az I. világháború hatása. A háború következtében az 1910-es és az 1920-as népszámlálások között különösen a nők körében módosult a családi állapot szerinti összetétel. Körükben tíz év alatt az elmaradt házasságkötések, valamint a harctéri veszteségek következtében csökkent a házások aránya, ugyanakkor nőtt a hajadonok és az özvegyeké.¹⁰⁰

30. ábra A 15 éves és idősebb népesség családi állapotának megoszlása nemenként*

* A jelenlegi Magyarország területére vonatkozó adatok.

⁹⁹ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

¹⁰⁰ Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

Összefoglalás

*A szenvedés sosem elég;
S nincs lám, melynél nagyobb ne volna.
Az ember becsmérli elébb -
Aztán mint virágot ápolja.*

(Gyóni Géza: In memoriam)

Magyar katonák
Hegyí Endre gyűjteményéből

Az egyszerű ember számára 1914-ben egyszerre hirtelen és tulajdonképpen váratlanul, egyik napról a másikra minden megváltozott. 1914-ben véget ért egy később „boldog békeidőszaknak” nevezett korszak, amely a maga idejében sokak számára talán a nyomorúság éveinek tűnt. De a Nagy Háború megváltoztatta az 1867–1914 közötti évekről alkotott képet. Átrajzolta az emlékeket, a lelkeket és térképeket. Az Európától távoli területeken dúló háborúkban az európai ember által korábban tesztelt gyilkológépek a nyugati civilizációkban is csatasorba álltak, és máig ható szörnyű pusztítást végeztek. Alig húsz évvel később újra, aztán tíz évvel később megint újra és azóta is újra meg újra...

A 19. századtól kezdődően egyre több, a korábbi háborúhoz képest rövidebb, de pusztítóbb háborút vív az emberiség a Földön, amelyek közül ez első világméretűnek tekinthető fegyveres összecsapás a kortársak által Nagy Háborúnak nevezett I. világháború. A háborúba egy erős, magabiztos, akkor még a világpolitikai, gazdasági, kulturális folyamatait meghatározó, de belsőleg megosztott Európa kezdett bele, amely öt évvel később a Nagy Háború következtében lényegében elveszítette nagyhatalmi státusát.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belül hazánk népességarányos háborús veszteségei voltak a leg súlyosabbak. Magyarország mind a katonai szolgálatra bevonultak arányát tekintve, mind a halottak, az eltűntek és a hadifoglyok terén többet vállalt Ausztriánál és Bosznia-Hercegovinánál. A legnagyobb áldozatot a lakosságon belül nyilvánvaló módon a többséget jelentő őstermeléssel foglalkozók, vagyis a vidék népe hozta, elsősorban a jelentős mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező három egykori vármegye lakossága: Csongrád, Csanád és Békés.

Az I. világháború kitörése előtt még olyan magas volt az ezer lakosra jutó házasságkötések száma is, hogy az európai államok rangsorában kiemelkedő helyet foglalt el. A háborús időszak alatt azonban jelentősen visszaesett a frigyek száma.

A történelmi Magyarországot (Horvát–Szlavónország nélkül) szinte a 19. század végéig bőséges gyermekáldás és európai viszonylatban is magas születési arányszámok jellemezték. 1915-től kezdve viszont – mivel a férfinépesség nagy része már hosszú ideje a harctéren volt – zuhanásszerűen csökkent az élveszületések száma is, és 1916-ban már csak feleannyian születtek, mint 1913-ban.

A gazdasági és egészségügyi helyzet romlása megnövelte a hátszág polgári lakosságának halandóságát is. A háború hasonló mértékben hatott az egyes országrészek halandóságára, de a városok és a vidék halandósági viszonyaiban a vidéki lakosság nagyobb háborús terhei tükröződtek. Az élveszületések számának visszaesése révén csökkent a legfiatalabb korosztályok aránya mind a népességen belül, mind a halálozások között, miközben a csecsemőhalandóság növekedett. A halottak halálokok szerint való megoszlásában szembevetendő a fertőző betegségekben elhunytak arányának emelkedése. A háború járványai közül az 1918. évi influenza (spanyolnátha) pusztított a legintenzívebben.

A háború kezdetéig – a természetes szaporodás következtében – még emelkedett a lakosságszám, a világháború kitörését követően azonban csökkenésnek indult. A népességet ebben az időben a háborús emberveszteségen túl a természetes fogyás is apasztotta, amely eredményeképp a lakosságszámban közel 400 ezer fős veszteség keletkezett. Ehhez hozzá számítva a hősi halottakat, eltűnteket, valamint az elmaradt születéseket Magyarország népességének közvetlen háborús csökkenése együttesen közel 2 millió főre tehető.

A trianoni békediktátum előtti Magyarország népességének 2 millióra becsült csökkenése nem mutatja a világháború pusztításának teljes nagyságát. A háború utáni évek kedvezőtlen halálozási viszonyai, a rossz gazdasági helyzet, a produktív korosztályokban mutatkozó hiány, az elmaradt születések miatt a népesség kormegoszlásának kedvezőtlen eltolódása mind-mind növelték a veszteséget. Ezekon kívül a világháború pusztítása érezte hatását a népesség nem, életkor és családi állapot szerinti struktúrájában is.

Májer Ferenc, aki megjárta mind a két világháborút

Dr. Májer János családi fotóarchívumából

Felhasznált irodalom

- Ajtay E.: *A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története: 1914–1918*. Délmagyarország, Szeged, 1933.
- Balogh G.: Előszó – „Isten hozzád Európa”. In: Balogh Gábor (szerk.): *Isten hozzád Európa, 1914–1918*. Szent Vince Kollégium és Szakkollégium, Piliscsaba, 2014. 7–8. o.
- Bencsik P.: A határforgalom főbb statisztikai jellemzői Magyarországon 1901–1915. *Rendvédelmi Történeti Füzetek*, XVII. évf. 20. szám, 2009. 13–37. o.
- Bodart, G.: *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary; France*. Oxford: at the Clarendon Press, London, Edinburgh, New York, Toronto, Melbourne and Bombay, 1916.
- Bódi F.: Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon. In: Bódi F. (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 321–332. o.
- Csernák J-né: Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia*, 1996. évi 2–3. szám, 108–135. o.
- Deák I.: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. Oxford University Press; 1st edition (May 24, 1990).
- Faragó T.: *Bevezetés a történeti demográfiába*. Digitális tankönyvtár, Budapest, 2011.
- Gárdos É. – Joubert K.: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv, 2001*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 459–479. o.
- Heinz E.: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. *Demográfia*, 2000. évi 4. szám, 478–498. o.
- Íszádeczky-Kardoss T.: A világháború hatása Magyarországon népesedésére. *Közművelődés*, 1. évf. 10. szám, Budapest, 1924. 2–17. o.
- Kamarás F.: A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői. *Századvég*, Új folyam 16. sz., 1996. 3–28. o.
- Kamarás F.: Születési népmozgalom és termékenység az elmúlt 125 évben. *Statisztikai Szemle*, 1996. évi 08–09. szám, 662–679. o.
- Kapronczay K.: Népeség – járványok. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv, 2001*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 423–430. o.
- Karasszon D.: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténeti megvilágításban. In: Faragó T. – Őri P. (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv, 2001*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 415–422. o.
- Kátai-Urbán L. – Teknős L.: Vegyi fegyver alkalmazása az első világháborúban. *Hadtudomány*, XXIV. évf. 1–2. szám, 2014. 54–64. o.
- Kovács A.: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. *Statisztikai Szemle*, 1924. évi 11–12. szám, 454–461. o.
- Kovács A.: A születések háborús kiesésének eddig észlelhető hatásai. *Statisztikai Szemle*, 1936. évi 07. szám 577–587. o.
- Mike Gy.: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927. évi 7. szám, 624–633. o.
- Nyarády R. K.: *Erdély népesedéstörténete*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2003. 75. o.
- Őri P.: Nemzedékek és demográfiai viselkedés Magyarországon a 19. század végén, a 20. század elején. In: Gyáni G. – Láczy M. (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza, Hajnal István Kör, 2008. 53–76. o.
- Pálvölgyi B.: A határrendőrségtől a földreformig. In: Szoboszlai-Kiss K. – Deli G. (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Balázs tiszteletére*. Universitas-Győr, Győr, 2013., 396–406. o.
- Parádi J.: Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszámja. *Statisztikai Szemle*, 1940. évi 7. szám 568–614. o.
- S. Molnár E. – Pongrácz Tiborné – Kamarás F. – Habcsek L.: *Házasságon kívüli születések*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentései 1. Budapest, 1998.
- Saile T.: A háborús évek népmozgalmának Európa-szerte mutatkozó szabályszerűségei. *Statisztikai Szemle*, 1923. évi 07–08. szám, 228–236. o.
- Saile T.: Az európai államok népmozgalma a háború után. *Statisztikai Szemle*, 1924. évi 07–08. szám, 261–267. o.
- Szukicsné Serfőző K.: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 2000. évi 4. szám, 445–467. o.

Források

1886. évi XXI. tc. a törvényhatóságokról
1912. évi XXX. tc. a véderőről
1915. évi II. tc. a népfölkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikknek a jelen háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában – 1. §
A Magyar Szent Korona Országainak 1913-1918. évi népmozgalma. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924.
Az 1920. évi Népszámlálás – hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat 76. kötet, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929.
Demográfiai évkönyv, 2007. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2008.
HVG-honlap, <http://hvg.hu>: Megfejtették a spanyolnátha rejtélyét, Letöltés dátuma: 2014.06.26.
Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996.

Megjegyzések

A kiadványban használt fogalmak magyarázata, definíciója a Módszerben található. A szakstatistikákról (pl. cél, tartalom, jogi alap, az adat-előállítás módszertana, az adatok minősége), a fogalmakról, a definíciókról, az adatforrásokról bővebb információ a www.ksh.hu internetes oldalon az *Adatok/Módszertani információk (metaadatok)* menüpont alatt található.

A százalék- és viszonyszámok kiszámítása kerekítés nélküli adatok alapján történt.

A kiadványban néhány kivételtől eltekintve egységesen kezeljük a tizedes jegyeket: a 10 alatti százalékok esetében egy tizedesig írjuk ki a számokat, az afeletti számok esetében pedig egész számra kerekítünk.

A részadatok összegei – a kerekítések miatt – eltérhetnek az összesen adatoktól.

Jelmagyarázat

- = A megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő.
0 = A mutató értéke olyan kicsi, hogy kerekítve zérust ad.

Módszer

Az adatforrásként megjelölt kiadványok adataira vonatkozóan a forrásdokumentumok módszertana az irányadó.

A háború hatására a történelmi Magyarország népességének korszerkezetében, nemenkénti összetételében, családi állapotában bekövetkezett változásainak vizsgálatát nehezíti, hogy ezek az adatok csak az 1910-es népszámlálási állnak rendelkezésre. Az 1920-as népszámlálási adatok már Magyarország jelenlegi területére vonatkoznak. Mivel tendenciáját tekintve hasonló folyamatok jellemezték a jelenlegi Magyarország népességét, mint a történelmi Magyarországot, a változások bemutatása ezen adatok alapján történt.

A kötet népességi és népmozgalmi adatai 1918-ig Magyarország trianoni béke előtti területére vonatkoznak Fiume város adataival együtt, Horvát-Szlavónország adatai nélkül. Az 1918. évi adatok nem teljesek, illetve egyes népmozgalmi eseményeknél egyáltalán nem lettek feldolgozva, mert a törvénytörések 1919-ben a kommun és az ország megszállása miatt csak kis részét tudták beküldeni az előző évi adatoknak.

A népmozgalmi arányszámok az év eleji és az év végi népességszámok számtani átlagával nyert évközepepi népességgel készültek. Ettől csak a csecsemőhalálzási arányszám számítási módja tér el, mert az 1 éven aluli csecsemőhalottak az adott év élveszületéseihez lettek viszonyítva.

Házasságkötés, válás

Házasságkötés, illetve házasság akkor jön létre, ha az együtt jelenlevő házasulók a hivatalosan eljáró anyakönyvezető előtt személyesen kijelentik, hogy egymással házasságot kötnek. A házasságkötés két tanú jelenlétében történik.

Megszűnik a házasság valamelyik házastárs halálával (özvegyüléssel), valamint a jogerőre emelkedett bírói ítélettel (válással).

A válás jogerőre emelkedett bírói ítélettel felbontott vagy érvénytelenített házasság. A válások száma az 1901–1912. években az érvénytelenné nyilvánítás, a felbontás és ágytól asztaltól való elválásztás, 1913-tól pedig az érvénytelenné nyilvánítás és a felbontás számát foglalja magában.

A nyers házasságkötési arányszám az adott évi házasságkötések számának a népesség évközepi számához viszonyított aránya ezer lakosra számítva.

Születés

Élveszülött a magzat, ha az anya testéből történő elválásztása után az életnek jelét adja (mint légzés vagy szív működés, illetőleg köldökzsinór-pulzáció), tekintet nélkül arra, hogy mennyi ideig volt az anya méhében és mennyi ideig élt.

A születési sorrend azt fejezi ki, hogy a gyermek az anyának hányadik (első, második stb.) szülöttje. A születési sorrendet kifejező szám tartalmazza az anya valamennyi élve született és halva született (késői magzati halott) gyermekét. Az élveszületési sorrendet kifejező szám az élveszülöttek sorszáma az anya valamennyi előző élve született gyermekét figyelembe véve.

A nyers élveszületési arányszám: az adott évi élveszületések számának a lakosság évközepi számához viszonyított aránya ezer főre vetítve.

Szülő nők átlagos életkora: A szülő nők átlagos életkorát az adott naptári időszakban szülő nők kor szerinti élveszületési adatai alapján számított súlyozott számtani átlaggal fejezzük ki. A számításnál a szülő nők betöltött koréhez 0,5 évet mindig hozzáadunk, feltételezve, hogy születések egyenletesen oszlanak el az adott év folyamán.

Teljes termékenységi arányszám: azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet.

Halálozás

A halálozás az élet minden jelének végleges elmúlása, az élveszületés megtörténte után bármikor, azaz az életműködésnek a születés utáni megszűnése, a feléledés képessége nélkül.

Csecsemőhalálozás az élveszületést követően az egyéves kor betöltése előtt bekövetkezett halálozás. A halvaszülött és a születésének évfordulóján meghalt gyermek nem csecsemőhalott.

A halál okának azt a kóros állapotot, betegségfolyamatot, abnormitást, sérülést vagy mérgezést tekintik, amely közvetlenül vagy közvetve halálhoz vezet.

A nyers halálozási arányszám ezer (százezer) lakosra jutó halálozás, az elhunyt nemével, életkorával azonos csoportba tartozó évközepi népességre számítva. A 0 éves korban meghaltak arányszámait az élveszületéshez viszonyítjuk.

A csecsemőhalálozási arányszám az ezer élveszülöttre jutó egy éven aluli meghaltat jelenti.

Vándorlás

A kivándorlás definíciója az 1900. évi II. t. c.-en alapul, amelynek értelmében a „kivándorló” tartós kereset céljából történő külföldre távozó.

Bevándorlás: Külföldről az ország területére irányuló vándorlás, amikor is a vándorló tartós kereset céljából, huzamosabb időre (legalább egy évre), vagy végleges letelepedés céljából érkezik az ország területére.

Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai című sorozat tervezett kötetei:

2014: A Nagy Háború (A háború kitörésének 100. évfordulójára)

2015: A II. világháború (A háború befejezésének 70. évfordulójára)

2016: A kommunista diktatúra (Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára)

2019: Világgazdasági válságok (Az első nagy világgazdasági válság 90. évfordulójára)

2020: Trianon (A békediktátum aláírásának 100. évfordulójára)